

ISSN 0206-4340

AZƏRBAYCAN DİLİ VƏ ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ

BAKİ - 2016

№ 3

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ

Jurnal 1954-cü ildən nəşr olunur

2016, № 3 (249)

(İYUL - Sentyabr)

**AZƏRBAYCAN DİLİ
VƏ
ƏDƏBİYYATI TƏDRİSİ**
(ELMİ-METODİK JURNAL)

BAKİ - 2016

BU NÖMRƏDƏ

DİLÇİLİK VƏ ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

S.Həsənova – Azərbaycan dilçiliyində dialektologiya ilə bağlı problemlər 3

METODİKA: TƏCRÜBƏ VƏ NƏZƏRİYYƏ

- ✦ F.Zeynalov – Dilin təbii gücü və bədii yaradıcılıq 8
- A.Mirzəyeva – Azərbaycan dilində feili somatik idiomların yaranma yolları 20
- Ş.Məcədova – Məhəmməd Füzulinin “Səhət və Mərz” əsərinin təhlilində fəal təlim metodlarından istifadə 29
- R.Qəribova – Bəxtiyar Vahabzadənin “Bayraq” şeirinin tədrisi 33
- S.Mərdanova – Nitq mədəniyyəti və normativlik 35
- ✦ A.Salahova – Dastan dilinin özünəməxsusluğu 41
- S.Məmmədova – VIII sinifdə klassik şeirlərin tədrisi 46
- C.Kələntərova – Nizami Gəncəvinin poemalarında məhəbbət motivləri 52
- Q.Əmircanova – İlyas Əfəndiyevin “Geriye baxma, qoca” romanının ideya-bədii xüsusiyyətlərinin təhlili 59
- O.Abbasov – Təlim və tədqiqat prosesində istifadə olunan vasitələr 64
- ✦ S.Rüstəmov, V.Qurbanov – Ədəbi tələffüz metodikasına dair 68
- Ş.Mikayılov – Azərbaycan ədəbiyyatında at mənəvi dəyər kimi 73

***

Cildin 1-ci səhifəsində xalq şairi Nigar Rəfibəyli.

Dilçilik və ədəbiyyatşünaslıq

AZƏRBAYCAN DİLÇİLİYİNDƏ DİALEKTOLOGIYA İLƏ BAĞLI PROBLEMLƏR

Sədaqət HƏSƏNOVA,
filologiya elmləri doktoru, professor,
Naxçıvan Muxtar Respublikasının əməkdar müəllimi

Azərbaycan dilçiliyi elminin maraqlı sahələrindən biri olan dialektologiya XX yüzillikdə inkişaf edərək özünəxas elmi səviyyə qazanmışdır. Azərbaycan dialektlərinin XX yüzilliyin 20-ci illərindən həm ekspedisiya yolu ilə, həm də fərdi şəkildə toplanıb araşdırılması bu elmin formalaşma və inkişafında böyük rol oynamışdır. Lakin dialektlərin öyrənilməsi tarixini XX yüzilliklə bağlamaq olmaz. Belə ki, hələ XIX yüzillikdə Rusiya şərqşünaslığının əsasını qoyan, iki dəfə o dövrün möhtəşəm təltiflərindən hesab edilən Demidov mükafatına layiq görülmüş Mirzə Kazım bəy sözügedən mövzu ilə də məşğul olmuşdur. Onun “Грамматика тюрко-татарского языка” əsəri 1839-cu ildə Qazan şəhərində çap olunmuşdur və həmin əsərdə Azərbaycan dialektologiyasının rüşeymləri hesab edilən dialektoloji araşdırmaların nəticələri vardır. Əsərdə Quba dialekti və Dərbənd şivəsinin ədəbi dil materialları ilə müqayisəli elmi-nəzəri təhlili nəticəsində bir sıra maraqlı faktlar əldə edilmişdir. Bundan başqa, Avropa dilçilərinin araşdırma və elmi mülahizələrində Azərbaycanın müxtəlif bölgələrlə bağlı dialektləri də müəyyən qədər yer tutur. Məsələn, Alman alimi Karl Foy XX yüzilliyin əvvəlində, daha dəqiq desək, 1903 və 1904-cü illərdə Berlin şəhərində dərc edilən bir məcmuədə Təbriz şivəsinin əsas cəhətləri haqqında danışmışdır. Lakin dialektologiya müstəqil bir elm sahəsi olaraq XX yüzilliyin 20-ci illərindən inkişafa başlamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycan Tədqiq və Təəbbüb Cəmiyyətində (“təəbbüb” ərəb sözüdür, mənası “ətraflı araşdırma” deməkdir) tarix-etnoqrafiya şöbəsi ilə əlaqəli ziyalılar dialektologiya məsələləri ilə dərindən məşğul olurdular (şöbənin rəhbəri Ə.Haqverdiyev idi). Həmin şöbənin plan və tapşırıqları ilə dialektlərin toplanması və araşdırılması nəticəsində maraqlı və zəngin dialektoloji faktlar toplanmışdır. Beləliklə də, Azərbaycan dialektologiyası elmində fərqli bir yüksəliş özünü göstərmişdir.

Əslində, dialektlər ədəbi dil faktlarına aid deyil. Lakin onlar ədəbi dilin bədii üslubunda işlənir və onun keyfiyyət göstəricilərini nəinki zəiflətmir, hətta çoxaldır. Bu bir gerçəkdir ki, ədəbi dilimizin həm şifahi, həm də yazılı qolunda bədii üslubun xüsusi yeri, rolu, sanbal və çəkisi vardır. “İstər tarixən qədimliyi, istərsə də müasir mərhələdəki inkişafı baxımından bədii üslub ədəbi dilin digər

funksional üslublarından seçilir. Azərbaycan yazılı ədəbi dilinin təxminən minillik tarixi, müəyyən mənada, bədii üslubun inkişaf tarixi deməkdir. Belə bir fakt inkaredilməzdir ki, Azərbaycan ədəbi dilinin XIX əsrin ikinci yarısına qədərki tarixi, əslində, bədii üslubun tarixi olmuşdur" (4, 253).

Ədəbi dilin şifahi qolunda bədii üslubun tarixi daha qədim zamanlarla səsleşir. Bu üslub həm də ona görə fərqlidir ki, digər üslublardan seçilərək dialekt və şivələrə də müəyyən qədər yer verir. Bədii üslubun digər üslublarla müqayisədə üstün mövqeyi, geniş yayılmağı və başqa üslublara təsirinəndir ki, ədəbi dil mövzularında bədii üslubla məsələlər ön plana çəkilir. Hətta bəzən ədəbi dil dedikdə, daha çox bədii ədəbiyyatın dili başa düşülür. Halbuki ədəbi dil təkcə bədii əsərlərin dili deyil, həm də elmi və ictimai-siyasi əsərlərin dilidir.

Azərbaycan ədəbi dilinin bədii üslubunda dialekt və şivələrin işlənməsinə imkan vermək əhəmiyyətli cəhətlərdən biridir. Ümumiyyətlə, bədii üslub ona görə maraqlı və seçkindir ki, başqa üslublardan fərqli olaraq müxtəlif leksik layları özündə yaşada bilər. Belə ki, bədii üslubun leksikasında köhnəlmiş sözlər və dialekt örnəkləri ilə daha çox qarşılaşırıq. Həmin faktlar müxtəlif tarixi mərhələlərdə dilimizin vəziyyəti, özəllikləri haqqında müəyyən təsəvvür yarada bilər. Bədii üslubun məziyyət və keyfiyyəti, digər üslublardan fərqi ondadır ki, o, ədəbi dillə xalq danışığı arasındakı uçurumun dayazlaşmasında, fərqli

alamətlərin kəmiyyət baxımından azalmasında əhəmiyyətli rol oynayır və ədəbi dilin sadəliyini təmin edir. Ədəbi dil ilə xalq danışığı arasında bütün dövrlərdə müəyyən fərqlərin olması danılmazdır. Lakin həmin fərqlərin kəmiyyət və keyfiyyəti həmişə eyni dillə ümumxalq dili arasındakı bu seçkinliklərin ortadan qaldırılmasında dialektlərin xidməti əvəzsizdir. Azərbaycan dilində bədii üslubun üstün mövqeyi bir də onunla bağlıdır ki, xalqımızın qəlb aləmi, mənaviyyəti zəngin, bədii təfəkkürü yüksəkdir. Ümumiyyətlə, türk xalqlarında hissiyyət güclüdür. Bədii sözün qüdrəti ilə müxtəlif məqsədləri ifadə etmək bu xalqların tarixində qədim göstəricilərdəndir. Məsələn, hələ "Orxon-Yenisey" abidələrinin dilində dövlətçilik səviyyəsində olan hadisələrin, siyasi məsələlərin, rəsmi problemlərin şeir dilini xatırladan bədii-poetik tərzdə ifadəsi bu fikri təsdiq edən ən mükəmməl örnəklərdəndir. Deməli, bədii üslubun digər üslublara təsirinə, başqa üslublarla müqayisədə üstün mövqe qazanmasının dərin tarixi kökləri vardır.

Bədii üslubda dialekt faktlarının böyük əhəmiyyəti həmişə dəyərləndirilmişdir. Dildə ümumtürk dili örnəklərinin dilimizin inkişaf səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsində dialektlər mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, bədii üslubda mühafizəkarlıq yoxdur. Belə ki, ədəbi dilin başqa üslubları dialekt faktlarına yer vermədikləri halda (bu, təbii, çünki dialekt ədəbi dil faktı deyil), bədii üslubda dialekt örnəkləri

işlənə bilər. Bu baxımdan, dialektlərin rol və əhəmiyyətini belə ümumiləşdirmək olar:

- Dialektlər dilin qədimliyini təsdiq edən faktlardır;

- Dialektlər dilin sabitlik və davamlılığını əks etdirir;

- Dialektlər dilin tarixi inkişaf yollarını göstərir;

- Dialektlər dillə zəngin faktlar verir. "Dünyanın bütün söz ustaları məhz ləhcə və dialektlərdən münasib söz alıb işlətməklə ədəbi-bədii dilin zənginləşməsinə kömək etmişlər" (6,77).

- Dialektlər dildə xəlqiliyi gücləndirən dil faktlarıdır.

Azərbaycan dilçiliyinin çağdaş dövründə də dialektoloji araşdırmalar mövcuddur. Lakin təəssüf ki, fədakarlıq örnəkləri olsa da, ilk dialektoloji araşdırmalarda özünü göstərən bəzi nöqsanlı cəhətlər indi də təkrar edilir və bu, elmdə qarışıqlıq və anlaşılmazlığa gətirib çıxarır. Bu nöqsanlar, əsasən, aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

Danışıq fərqlərinə malik olan sözlər dialekt kimi qələmə verilir.

Dialektlərin aid olduğu bölgələrdə dəqiqlik prinsipi pozulur.

Ədəbi dil faktları dialekt örnəkləri kimi verilir.

Mənası dəyişmiş sözlər dialekt hesab edilir.

Uşaq sözləri dialekt kimi verilir.

Terminlər, xüsusilə də bitki adları ilə bağlı terminlər dialekt hesab edilir. Yemək adları dialekt kimi qeyd olunur.

"Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə qeyd edilən nöqsanların

hamısı ilə bağlı faktik materiallar mövcuddur. Lüğət mətninə aid olan bir hissədən alınmış aşağıdakı faktları qeyd etmək mümkündür:

"Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə (1, 17) dialekt kimi verilmiş "axda" sözü, əslində, dialekt faktı deyil, bu söz "Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti" (3, 35) və "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"ndə də qeydə alınmışdır (2, 83). Fərq bundadır ki, dialektoloji lüğətdə bu söz ədəbi tələffüzə uyğun olaraq verilmişdir, yəni sözün ortasındakı "t" samiti danışqdakı kimi "d" şəklindədir. "Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə bu söz Şəki dialekti kimi "toxumsuz" və "çərdəyi çıxarılmış" mənalaraındadır. İzahlı lüğətdə də söz həmin anlamdadır. Bu söz M.P.Vaqifin məşhur bir qoşmasında - "Bayram oldu" cümləsi ilə başlayan əsərinin dilində də işlənməmişdir:

Allaha bizmişik nəşükür bəndə?

Bir söz desəm, dəxi qoymazlar kəndə.

Xalq batıbdır noğula, şəkərə, qəndə,

Bizim evdə axta zoğal da yoxdur (8, 113).

Beləliklə, sözün tələffüz variantında göstərilməsi onun dialekt olduğunu əsaslandırma bilməz.

Sözgedən faktlardan biri də "bayaq" zaman zərfinin tələffüz formasının dialekt hesab edilməsidir. Bu leksik vahid "bəax" şəklində Gəncə, Qazax dialekti kimi qeydə alınmışdır (1, 47).

"Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndəki "becərtmax" sözü də belə faktlardandır (1, 48). Bu söz Azərbaycan dilinin orfoqrafiya və izahlı lüğətlərində "becərtmək" kimi əksini tapmışdır (3, 76; 2, 254).

Bundan başqa, dialektoloji lüğətdə elə sözlər var ki, onların aid olduqları bölgələrin göstərilməsində dəqiqlik prinsipinə əməl edilməmişdir. Məsələn, "bedahat" (yəni çətin, şuluqcu) sözü Cəbrayıl dialekti kimi qeyd olunmuşdur. Halbuki bu dialekt Naxçıvanda da işlənir, Gərməçataq kəndinin sakinlərinin dilində həmin söz dialekt kimi aktiv mövqedədir. Bu baxımdan, Ağdam, Şuşa dialekti kimi verilən "buş-qax" (evin bucağı) sözü də diqqəti cəkir (1, 68). Həmin dialekt Naxçıvanda da ("puşqax" şəklində Şorurda) işlənir.

Lüğətdə ədəbi dilimiz üçün işlək olub bir qədər mənası dəyişmiş sözlər də yanlış olaraq dialekt hesab edilmişdir. Məsələn, "baba" sözü belələrləndir (1, 33). Bu söz "ata" anlamında Başkeçid, Təbriz, Füzuli dialekti hesab olunmuşdur. Məlumdur ki, türk dillərinin çoxunda "ata" əvəzinə "baba" sözü fəal mövqeli olmuş, lakin son zamanda bu mənada fəallığını itirmiş və indiki mənasında yenidən aktivləşmişdir.

"Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndəki nöqsanlı cəhətlərdən biri ədəbi dil faktlarının dialektlər sırasında verilməsidir. Məsələn, lüğətdə tələffüz variantında "addama" kimi verilən (1, 12), "adlama" sözü dialekt deyil, o, həm orfoqrafiya, həm də izahlı lüğətlərdə ümumişlək leksik-qrammatik vahid kimi qeyd olunmuşdur (3, 27; 2, 49).

Tam ədəbi dil faktı kimi işlənən və ədəbiyyatda qıfılband aşır şeri janrının sinonimi olan "bağlama" sözü dialektlər arasına daxil edilmişdir (1, 36). Bu məsələdən danışarkən "bərs" sözünü də unutmamaq olmaz. Bu söz dialektoloji

lüğətdə beş mənada verilmişdir:

1. Göyçay dialekti kimi "sahilə yaxın dayaz yer" mənasında;
2. Lənkəran və Kürdəmir dialekti kimi "bağ və ya bostanların arasından gedən cığır" mənasında;
3. Bakı, Füzuli, Göyçay, İmişli, Quba, Ucar dialekti kimi "kiçik arx" mənasında;
4. Qarakilsə, Qazax, Şəki, Tovuz dialekti kimi dörd anlamı göstərilmişdir:
  - su arxının keçməsi üçün çəpərin altında düzəldilən yer, dəşik;
  - arxda ləklərə (Naxçıvan dialektində kərdilərə) su buraxılan yer;
  - çəpərin keçid yeri;
  - qoyunları sağmaq üçün düzəldilən yer (1, 51).

5. Dərin olmayan yara (1, 52).

Bu sözün ilk dörd mənasını, əsasən, dialekt kimi dəyərləndirmək olmaz. Bu baxımdan izahlı lüğətə müraciət edərkən

izahlı lüğətdə "bərs" sözü iki dəfə verilib və birincisi iki, ikincisi dörd mənəni əhatə edir ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. Ov gizlənilən yer, pusqu, marıq;
2. Çıxacaq yer, yol, aralıq.
1. Böyük çayların üstündə qurulan mütəhərrik körpü;
2. Bənd (çayda, arxda);
3. Sahildə gəmi dayanan yer;
4. Bağ və bostanların arasında qoyulan cığır (2, 281).

Müqayisə və tutuşdurmalar göstərir ki, dialektoloji lüğətdə bu sözün yalnız Qarakilsə, Qazax, Şəki, Tovuz dialekti kimi dördüncü anlamını və beşinci mənə variantını dialekt hesab etmək olar, qalan hallarda o, dialekt deyil, ədəbi dil faktıdır.

Dialektlərlə qarışdırılan ədəbi dil

örnəklərindən biri də "cılız" sözüdür (1, 76). O, hamıya bəlli olan leksik vahiddir və həm orfoqrafiya lüğətində (3, 118), həm də iki mənada izahlı lüğətimizdə vardır (2, 411).

Uşaq sözlərinin dialektlər sırasında verilməsi də diqqəti cəkmə məsələlərdəndir. Dialektoloji lüğətdəki Qazax və Naxçıvan dialekti kimi ("pis" anlamında) verilən "bəci" (1, 48), Bakı dialekti kimi qeydə alınan "bəbə" sözü belələrləndir (1, 63). Uşaq leksikasına aid olan son söz Naxçıvanda "bəbə" kimi işlənir.

"Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti"ndə Göyçay, Mingəçevir dialektləri kimi qeydə alınan üzüm növlərindən birinin adı olan "ağamiri" (1, 13) və Xanlar dialekti hesab olunan "boyçığı" (1, 61) sözləri, əslində, botanika elmi ilə bağlı terminlərdir. Açıqlıqla bağlı olan "bərs" sözü də bu sıraya daxildir. Lakin o, lüğətdə Bakı dialekti kimi verilmişdir (1, 52).

Təəssüf ki, lüğətdə bəzi yemək adları da dialekt hesab edilmişdir. Məsələn, "buğlama" kulinariya ilə bağlı ümumişlək sözdür və lüğətdə cəmi anlamda, lakin Qazax dialekti kimi işlənmişdir (1, 65).

Sözlügedən nöqsanların sayını artırmaq mümkün deyil. Belə ki, bu qeydlər dialektoloji lüğətin əlifbamızdakı ilk üç hərfin aid edilən dialektlərin içərisindən seçilmişdir. Lüğətin bütün mətninə diqqətlə yanaşsaq, məsələ ilə bağlı daha çoxlu faktlar əldə edə bilərik. Qeyd edilənlər göstərir ki, Azərbaycan dialektologiyası elmi ilə bağlı yeni araşdırma və dərslik-

lərə ehtiyac vardır və Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti bir daha nəzərdən keçirilməli və o, nöqsanlı cəhətlərdən təmizlənərək çap edilməlidir. Dialektlər maraqlı vahidlərdir. Belə ki, onlar bəzən ədəbi dilimizə bir-birindən gözəl səslənən mənalı və maraqlı faktlar da verir. Ədəbi dilimizdəki dialektlərdən alınan "kəhriz", "sayırmaq", "qəlb", "tərəccə" və s. kimi leksik vahidlər belələrləndir. Hazırda dialektlərimizdə elə sözlər var ki, onların ədəbi dilə gətirilməsi heç də pis olmaz. Məsələn, Azərbaycan dialektlərinin Şərq qrupuna daxil edilən "pəncərə" mənasında işlənən "işıqlıq" sözü bu baxımdan çox önəmlidir və milliliyi ilə diqqəti cəkmə vahidlərdəndir. Deməli, dialektlərin əsas özəlliklərindən biri də, lazım gəldikdə onların ədəbi dilə material verməsidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
2. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, 1 cild. Bakı, Şərq-Qərb, 2006.
3. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2013.
4. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, Şərq-Qərb, 2007.
5. Quliyeva R., Hacıyev T. Bibliografik məlumat. Bakı, Adiloğlu, 2006.
6. Məmməd Cəfər. Dil və mülkiyyət / Həmişə bizimlə. Bakı, Yazıcı, 1980, s. 73-98.
7. Vəliyev K. Sözlün səhri. Bakı, Yazıcı, 1986.
8. M.P. Vəqif. Üsulları. Bakı, Şərq-Qərb, 2004.

DİLİN TƏBİİ GÜCÜ VƏ BƏDİİ YARADICILIQ

Fərman ZEYNALOV,
filologiya elmləri doktoru, professor

Açar sözlər: dil səsləri, fonosemantika, ritm-intonasiya, söz, mətn, modelləşmə
Ключевые слова: языковые звуки, фоносемантика, ритм-интонации, слова, текст, моделирование

Key words: sounds on language, phonosemantics, rhythm-intonation, word, text, modeling.

Müasir təhsilin əsas vəzifələrindən biri insanların yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsi, onlara hadisələrə, mövcud varlığa tədqiqatçılıq müstəvisində yanaşmanın öyrədilməsidir. Cəsarətlə demək mümkündür ki, istisnasız olaraq bütün tədris müəssisələrində yaradıcılığın əsası sözlə qoyulur, dillə bağlıdır. Texnikanın, tədris vasitələrinin inkişaf səviyyəsindən asılı olmayaraq dil həm öyrənmənin, həm də yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişaf etdirilməsinin əsası, bünövrəsidir.

Bu isə sözün, dilin bir tam halda öyrənilməsinə və nəticələrin ayrı-ayrı məktəblərin qarşısında qoyulmuş məqsədə uyğun şəkildə paylanaraq tədrisini zərurətə çevirir.

Təbiidir ki, bütün bunlar geniş tədqiqatlar, araşdırmalar tələb edir. Dünya dilçiliyində belə araşdırmalara çoxdan başlanılsa da, problemin tədqiqinə ehtiyac qalmaqdadır. Sevincidir ki, məsələ ilə bağlı Azərbaycan alimlərinin köklü araşdırmaları təkcə ölkəmizdə deyil, dünyada da dilçi alimlər tərəfindən maraqla qarşılanır. Problemin müxtəlif cəhətləri ilə bağlı Sərxan Abdullayev, Fəxrəddin Veysəlli, Əfqan Abdullayev, Azad Məmmədov, Miskər

Məmmədov, Buludxan Xəlilov və başqalarının gəldikləri orijinal nəticələr gələcək tədqiqatların perspektivindən xəbər verir. Maraqlı tədqiqatları, dəyərli ideyaları ilə yeni, faydalı nəticələr ortaya qoyan belə alimlərimizdən biri də filologiya elmlər doktoru, professor F.H.Zeynalovdur. F.H.Zeynalovun təkcə dilçilik baxımından deyil, didaktika, fəlsəfə, bədii yaradıcılıqda dilin, sözün təbii imkanlarından istifadənin araşdırılması nöqteyi-nəzərindən də maraq doğuran yazısını təqdim edirik. Yazının elmi dəyərini artırən üstünlüklərindən biri də orada istifadə olunan dil faktlarının müxtəlifliyi, fərqli dillərdən alınmış nümunələrdən götürülməsidir.

Dil vahidlərindən qurulan, poeziya, bədii ədəbiyyat başlıca olaraq quruluş və ritmika hesabına incəsənət əsərinə çevrilir. İ.V.Arnold linqvistik planda ritmə bərabərölçülü bütün əvəzlənmələri, o cümlədən sürətlənməni, ləngiməni, vurğulu heca, vurğusuz heca, obrazların, fikirlərin təkrarlanması kimi baxır [17, 267]. A.Kvyatovski ritmi dalğaları periodik proseslərin təkrarı, qrup halında hərəkətin və onların keyfiyyət modifikasiyası kimi müəyyənləşdirir. H.Qrossa görə, poeziya nəsr əsərlərindən fonetik və

ritmik vasitələrin gərgin işlənməsi ilə, bununla da müxtəlif xarakterli emosiyaların əvəzlənməsi ilə fərqlənir [17,267]. V.S.Meylaxa görə, ritm yaradıcılıqda forma, struktur yaratmaq prinsiplərindən biridir [21, 3].

Poeziyanın ilkin ünsürü dildir. Dilin ilkin ünsürü isə səslərdir. Poeziya, bədii ədəbiyyat dil materiyası əsasında yaranan, onun maddi əsasına söykənən sənət növüdür. Məsələn, "mənim anam", "anam mənim" ifadələri quruluşuna görə fərqlənir. Birinci ifadə adi danışqda kommunikativ funksiya yerinə yetir və verilən suala cavab kimi səslənir. Lakin ikinci ifadə daha emosional səslənir və müəyyən təsiretmə qüvvəsinə malikdir. Dil, poeziya, bədii ədəbiyyat, həm də maddi varlığı, gerçəkliyi və onun bir parçasını modelləşdirmə vasitəsidir.

"Model" sözü bir-birindən fərqlənən iki anlayışı daşıyan "modulus" sözündən götürülüb. Bu söz bir əşyanın, hadisənin başqa bir hadisə və ya əşya ilə oxşarlığını, yaxınlığını, uyurluğunun təmsalını göstərmək üçün işlədilir [5, 101].

(Təbii dilin ilkin modelləşdirən sistem olması onda ifadə olunur ki, insan dil vasitəsilə ətraf aləmi dərk edir və real varlıqda əşya və hadisələrə ad verir. F.Nəiminin dediyi kimi "əgər söz olmasaydı, mövcudatı tanımaq olmazdı". Belə ki söz və ondan qurulan bütün mürəkkəbliklər real faktların və bütün fikirlərin bir növ real geyimidir. Bu baxımdan A.Şayxerin fikri maraq doğurur. O yazır: "Dil səslərlə ifadə edilən təfəkkürdür. Dil fikrin səslərlə ifadəsidir, səslərdə təzahür edən təfəkkür prosesidir. Dilin məqsədi, təsəvvürlərin, anlayışların və onların arasında mövcud olan münasibətlərin səs sürətini

yaratmaqdır. O, təfəkkür prosesini səslərdə təmsil edir" [10,180-181].

Təbii dilin danışq ritmi bir sistem təşkil edir. Sözlərdə və onların quruluş düzümündə belə bir dialektik vəhdəti dərk edən və bunu əsas tələb kimi irəli sürən böyük Azərbaycan şairləri Nəsimi və Füzuli sözü canla vəhdətdə götürür və onlar arasında qarşılıqlı asılılıq, təsir olduğunu qeyd edirlər. Bu baxımdan Nəsimi –"Dinləgil bu sözü ki, candır söz, Aliyü asiman məkandır söz"-deyir və sözü canla, ətraf aləmlə vəhdətdə götürür, ona məkanın, asimanın, təbiətin məhsulu kimi baxır. M.Füzuli isə sözün fonetik və məna cəhətləri arasındakı əlaqəni belə izah edir:

Can sözdür, əgər bilirsə insan,

Sözdür ki, deyillər özgədir can.

Söz mənadan asılıdır, məna sözdən hər zaman,

Bir-birindən asılıdır, necə ki cism ilə can.

Füzuli sözə cism ilə canın, forma ilə məzmunun vəhdəti kimi baxır. Burada söz cisim, yəni sözün fiziki fonetik tərəfi, onun akustik formasıdır. O, məna daşıyan qurğudur, canı daşıyan cismdir. Məna isə məzmundur [6,4]. Belə ki, məzmunun verilməsində forma əsas cəhətdir. Məzmun forma ilə verilə bilən bütün semantik, estetik məlumatların özləri və onların doğurduqları hisslərdir [4,13].

(Dilin ikinci modelləşdirən sistemi isə bədii məndir. Söz ilkin modelləşdirən sistem, bədii mətn isə ikinci modelləşdirən sistem adlanır [23,13]. Modelləşdirən sistem kimi poeziyada, bədii mətnə obyektiv aləmin bir parçası ilə müəllifin fikirləri, düşüncəsi, fantaziyası və s. uyğunlaşdırılır. İnsanlar daşdan, kərpicdən, rənglərdən və s. materiallar-

dan sənətdə istifadə etməzdən əvvəl, onlar səslərdən, sözlərdən, həm ünsiyyət vasitəsi kimi, həm də təhtəlsüz şəkildə incəsənət materialı kimi istifadə edərək poeziya nümunələri yaratmışlar. Bu da səs və sözlərdən insanların incəsənət materialı kimi işlətməsinə, yəni dil və onun səslərinin, sözlərinin ilk incəsənət materialı olmasına dəlalət edir.

Belə ki qədim insanlar bir növ təhtəlsüz şəkildə sözlərin, hecaların, səslərin ahəngdar ritmik düzümü vasitəsilə, lirik şeirlərdə, mahnılarda, real varlıqda baş verən hadisələrin, məqamları, təbii situasiyaları, habelə təbiətin bir parçasının modelinin bədii estetik mənzərəsini yarada bilmişdir. Məsələn:

*Xəzəl çıxıb qurşağa,
Bir ün düşübdür bağa.
Bülbül güllü axtarır;
Qonur budaq-budağa.*

Bu bayatı müəyyən bir təbii situasiyanın inikası olmaqla yanaşı, eyni zamanda müəyyən quruluşda, qaydada sözlərlə bir növ şəkili çəkilmiş real varlığın bir parçasının modelidir. Belə ki hər bir bayatı varlığın müəyyən situasiyalarının və insanların keçirdiyi mənəvi-psixoloji halların modelləşdirilmiş şəkildən başqa bir şey deyildir. Belə ki, hər bir bayatı rəsm əsəridir, onlar rənglərlə deyil, sözlərlə, səslərin ritmik axını, aranjirovkası (bəstələnməsi) ilə çəkilmişdir. Hər bir bayatı Azərbaycan-türk xalqlarının tarixi boyu keçirdiyi yolun, mənəvi-psixoloji, estetik, yaşayış və təfəkkür tərzini və s. əks etdirən dil-mətn modelləridir [12, 3-8].

Bədii mətn üçün təbii dil tikinti materialı təşkil edir. Bu baxımdan bədii mətnin dili xüsusi işarələr sistemi kimi müxtəlif dillər üçün bir növ eynidir, yəni

dillər quruluşca müxtəlif olsa da, bədii mətnə dillər üçün universal olan eyni dil vahidlərindən və üslubi vasitələrdən istifadə edilir. Bədii mətnə (poeziyada) məfhumlar aləmi, mənalılar aləmi və real varlıq, ətraf aləm arasında xüsusi münasibət formalaşır, yaranır. Əgər danışığın (nitqin) məhsulu kimi mətnin universal formulu—real varlıq → mənə → mətn təşkil edirsə, poeziyada, bədii mətnə bu formula digər üçlük çərçivəsində dəyişir, yəni real varlıq → obraz → mətn formuluunu alır.

Müasir mərhələdə mətni, o cümlədən poetik mətni müxtəlif aspektlərdə öyrənirlər: ontoloji, qneseoloji, xüsusi linqvistik, psixoloji, pragmatik [22, 8]. Ontoloji aspekt mətnin mövcud olma, var olma xarakterini, onun şifahi nitqdən fərqləndirilməsini nəzərdə tutur. Xüsusi linqvistik aspekt mətnin dil vahidləri baxımından linqvistik tərtibatını nəzərdə tutur. Psixoloji aspekt mətnin qavranılması xarakterini nəzərdə tutur. Pragmatik aspekt müəllifin real varlığa və mətnin məzmununa münasibətini nəzərdə tutur. Qneseoloji aspekt mətnə obyektiv gerçəkliyin əks olunma xarakterini, bədii mətnə, poeziyada isə real gerçəkliyi ideal aləmdə estetik reallığının əks olunmasını əks etdirir. Odur ki, hər bir mətni öyrənərkən mətnə fikrin necə cərəyan etməsilə gerçəkliyin bir parçasının necə modelləşdirilməsi onun estetik mahiyyətinin, təsiretmə dərəcəsinin öyrənilməsi zəruriliyi nəzərə alınmalıdır.

Obyektiv varlıq sözə, cümlədə müxtəlif formada əks etdirilir, sözün, söz işarəsi kimi əsas xüsusiyyətlərindən biri bizi əhatə edən real aləmi ikili formada ifadə etməsidir. Belə ki söz, bir tərəfdən, tək, fərdi hadisələri, digər tərəfdən isə bir

grup hadisələri, bir sinfə daxil olan hadisələri ifadə edir. Başqa sözlə, obyektiv varlıq dil işarəsi ilə iki formada ifadə olunur, daha doğrusu, modelləşdirilir; biri sistemdə, digəri isə danışığda (nitqdə). Cümlənin spesifik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o təkməlidir, bu və ya digər ümumi məfhumu aidliyi yoxdur. O, konkret situasiya ilə əlaqədardır. Sözdən fərqli olaraq, cümlə daha konkret mənaya malikdir və bizi əhatə edən aləmdə baş verən konkret situasiyaları ifadə edir.

Varlığın bir parçasının modelləşdirilməsində fonematiklərin, fonem birləşmələrinin, fonik vasitələrin, o cümlədən alliterasiyanın, assonansın, səs təqlidinin, efonik (euphony), yaxud kakafonik (cacophony), qrafonik (graphon) [25, 11-12], ritmik – intonasiya vasitələrindən, bütövlükdə dilin fonetik, fonoloji və fonosemantik xüsusiyyətlərindən zəruri şəkildə istifadə edilir. Alliterasiya və assonans tələffüzə və eşitməyə həm xoş, rahat, həm də qeyri-təbii, narahatlıq təəssüratı bağışlayır. Bəzən sözlərin, söz birləşmələrinin forması da müəyyən bir cəhəti, əlaməti real olduğu kimi əks etdirmək məqsədilə üslubi vasitə kimi tələffüzündə və yazılışında müəyyən dəyişikliklərə yol verilir. Varlığı modeləşdirərkən şairin öhdəsində bir növ incəsənət və dil materialı kimi, geniş diapozonda fonetik vasitələr vardır. Təbiətdəki hadisələrin, mənzərələrin, situasiyaların bir parçasının məzmununa, ahənginə, quruluşuna, ritminə, səs axınına, avazına, uyğun şeirdə ahəng, quruluş, ritm, avaz, səs axını və s. yaratmaq şairdən böyük məharət tələb edir. Məsələn:

*Elə ki son bahar min busat qurur;
Kolları-kostarı yuxı ucurur.*

*Sığılıb bir yerdə baş-baş durur,
Düşəndə çovğuna, borana ceyran.*
(S.Vurğun)

Bu misralar mahir şair qələm ilə çəkilmiş bir rəsm əsəridir. Şair təbiətin bir küncündə baş verən təbii situasiyanı, təbii hadisəni sözlərlə onların spesifik düzüm ilə modelləşdirmişdir. Bu poetik parça səs və sözlərin müəyyən quruluşda, metrik ölçüdə, ahəngdə, ritm-intonasiya qalibində qurulmasına əsaslanır. Şeirdə əsasən, alçaq tonla səciyyəvi olan arxa sıra saitləri işləndiyindən şeir parçasında şəhəval-ruhiyyə hiss edilmir. Əksinə, burada qalın səslərin (saitlərin) çox işlənməsi təsvir olunan, modelləşdirilən təbii mənzərə, situasiya arasında bir həmahənglik, bir uyğunluq yaradır.

Poetik dildə əsasən iki növ səs simvolizmindən istifadə edilir. Birinci növ simvolizm səs təqlidi sözlər, ikinci növ simvolizm isə ahəngdarlıq aiddir. Bu simvolizmlər poetik mətnə iki ünsürün, yəni seqment və supraseqment vasitələrlə yaradılmış bir növ tarixi inkişafda bəstələnmiş səs simvolizmidir. Bu ünsürləri bir-birindən ayırmaq doğru olmazdı, çünki bu dil vahidləri bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə çıxış edir və şeirdə bir-birini bir növ kompensasiya edir. Belə ki səs təqlidi güclü olan şeirdə ahəng, prosodik-intonasiya vasitələri bir qədər zəif hiss edilir. Məsələn, “Cücələrim” şeirində-mahnısında olduğu kimi. İngilis dilində də “Old Mac Donald” şeirində-mahnısında toyuq-cücələrin çıxardığı “chick” səsləri və bu səslərin mahnıda səkkiz dəfə təkrarı insan təsəvvüründə toyuq-cücə obrazı yaradır [13, 6].

Lakin S.Vurğunun “Zəncinin arzuları”, R.B.Şəlinin “Anarxiya maskası” əsərlərində (poemalarında) supraseqment

ünsürlər aparıcı rola malikdir. Belə ki, səs simvolizminin əsasında müxtəlif assosiasiyalar dayanır. Bu da səslənmə ilə mənə arasındakı uyğunluqdan baş verir, törəyir. Sözün səs qabığı ilə müəyyən assosiasiyalar, təsəvvürlər, o cümlədən, ətraf varlıq, məfhumlar, mənalar aləmi qarşılıqlı birgə hərəkət edir, birgə hərəkətə gətirilir. Gerçəklik elə aləmdir ki, real fakt kimi insanın hisslərindən, qavrayışından asılılıq olmadan mövcuddur. Gerçəklik zaman, məkan və hərəkət mövcudluğudur.

Poetik mətnlərdə sözün qabığına xüsusi diqqət yetirilir. Birbaşa və ya dolayısı ilə səsə mənə ilə əlaqəsini bir çox şeir nümunələrində əyani surətdə görmək olar. Məsələn, M.Müşfiq "Yağış yağarkən" şeirində sözlərin səs qabığına, seçiminə xüsusi diqqət yetirərək göy gurultusu ilə müşayiət olunan gur yağış damlalarının harayını, qara buludların çaxnaşmasını, ildırım saqqıltısını, quşların yuvalardan pırlıdayaraq qəfil uçuşunu və yağışın novalçadan "şınıl-şınıl" axması mənzərəsini /ş,g,f,q,ç,y/ uyar səs cərgələri ilə təbiətin heyvətli mənzərəsinin modelini yaratmışdır [8,135]. Bu şeirdə "yağış" sözünün ilk samiti 42, ikinci samiti və sonuncu samitlərin hər biri 22 dəfə təkrarlanmış və 33 misralıq şeirə sanki yağış qoxusu gətirmişdir [1,177].

M.Müşfiq "Ağ dənizdə fırtına" şeirində də səslərdən təkrarən məharətlə istifadə edərək fırtınalı dəniz modelini yaratmışdır:

Coş, dəniz, coşğun dəniz.

Daş, dəniz, daşqın dəniz.

Aşqın dəniz.

Şaşqın dəniz.

A.Axundovun qeyd etdiyi kimi, bu dörd misrada /ş/ səsinin yeddi dəfə təkrarı

ilə şair "dənizdəki əzəmətli fonetik obrazı yaratmışdır" [1,178].

Poetik mətnin ideal və material tərəfi bir-birinə xüsusilə yaxındır. Belə ki mətnin məzmunu onun material formasının daşıyıcılarından ayrılmazdır. Mətnin lingvistik tərkibi dəyişdikdə bədii obrazın, yaxud, varlığın modelinin "dağılmasına", yaxud, yeninin törəməsinə gətirib çıxarır. Poetik mətnin komponentləri arasında mürəkkəb və birmənalı olmayan münasibətlər yaranır. Poetik mətnə hər hansı element mənə əhəmiyyəti kəsb edə bilər. Formal xarakter daşıyan hər bir element poetik mətnə semantik xarakter daşıyır və bir sıra assosiativ və konnotativ məlumatın çıxışına impuls verir. Belə ki, şeirin bütün elementləri müəyyən məzmun göstəricilərindən çıxış edə bilər. S.Rüstəmin "Çapayev" şeirində [ç] səsi mühüm poetik vəzifə yerinə yetirir. Belə ki [ç] səsinin misralarda təkrarı təbiətin bir parçasını uyar şəkildə modeləşdirir. Misralarda [ç] səsinin periodik təkrarı cıncılıqda çapılan atların ayaqlarından çıxan səslərin akustik obrazını yaradır, təqlid edir. Atların ayaqlarından çıxan səs ritmləri misraların ritmi ilə həmahəng səslənir [3,100].

Araşdırmalar göstərir ki, [z] səsinin akustik obrazında yanmaq əlaməti var, yəni bu səs tavada yanan, qovrulmuş şeyin çıxardığı səsi assosiasiya edir. Başqa sözlə, [z] səsi ton-küy xarakterli sürəkli səs axınına ifadə edə bilər. Belə ki, [z] səsinin məzmun cəhətinin əlaməti olaraq müxtəlif dillərdə əsasən eyni səs tərkibli sözlər yaranmışdır. Məsələn, vızıltı, sızılı, vıyılı, cızıldamaq və s. sözlər bu qəbildəndilər. [Z] səsi səs təqlidi sözlərdə əsasən enerji ilə bağlı

olan hərəkət və prosesləri ifadə edir. Məsələn, buzz-həşəratların çıxardığı səs, whizz-cingiltili fit səsi, cizz-tavada qızardılan şeyin çıxardığı səs, cızıldamaq. Başqırd dilində "ciz" cingiltili səsə qazanda cızıldayan salanın çıxardığı səsi, prosesi ifadə edir. Belə ki başqa dillərdə də "vızıltı", "cızıltı" anlayışları ifadə edən sözlərin tərkibində [z] səsi işlədilir. Məsələn, udmurt dilində "bız", osetin dilində "baez-baez", sami dillərində "BzBz", "Wzwz", ərəb dilində "cız", Azərbaycan dilində "cız-bız" və s. [18, s.52-53].

[Z] səsinin məzmun cəhətində olan əlamət poetik şeirlərdə də "irsən" izlənilir. Məsələn, M.P. Vəqifin şeirindən bir bəndə diqqət yetirək:

Gözəl qamət, gözəl gərdan, gözəl üz,

Gözəl olmaz sən tək ola gözəl yüz.

Gözəl canı munca yetər gözəl üz

Gözəl deyil, etmə gözəl alı sən.

Şeirin misralarında xüsusilə anafarik və epiforik səciyyəli [z] səsinin təkrarı ürəklərə od salan, qəlbləri yandıran bir zənnin gözəllik içində alışıb-yanan obrazı yaradır.

Poeziyada səslərin, sözlərin təkrarı başlıca olaraq ritm yaratmaq, emosionallığı, ifadəliyi artırmaq məqsədini güdür. Poeziyada istər anafarik, istərsə də epiforik planda təkrarlanan söz (sözlər) ritmik sayəsində təkrarlanan sözün mənasını poetik mətnin ümumi məzmununa qoşur və müxtəlif emosional vəziyyətlərin (sevinc, kədər, ağrı, qəzəb və s.) mənə çalarları ifadə edə bilər. Bu mənada nominativlik kəsb edən hər bir leksik vahid, poetik mətnə, situasiyalarda təkrarlandığında söz bir növ hərəkətə gəlir, hərəkət daşıyıcısı olur. Həmin söz şeirin ifadəliyini, emosionallığını, mənə və təsir

dərəcəsinin tutumunu artırır, onun məzmunu ilə həmahəng səslənir. Məsələn, "oğul" sözünün nominativ mənası ailənin bir üzvünü, ata-ananın övladını bildirir. Lakin bu söz poetik mətnə təkrar olunduqda mətnin məzmunu ilə sıx bağlı olur və çağırışla müşayiət olunan ağrı, kədər ifadə edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"-da "Salur Qazanın evinin yağmanladığı boy"-da Burla Xatunun oğluna söylədiyi sözlərin mətni buna misal ola bilər. Burada on misralıq poetik mətnə "oğul" sözü on dəfə təkrarlanır. Burada /o/ səsinin akustik obrazı da ağrı, kədərin simvolu kimi özünü göstərir. Belə ki bu poetik mətnə 14 dəfə /o/ səsi işlənmişdir:

Oğul, oğul, ay oğul!

Bilirənmə nələr oldu?

Söyləşdilər xısın-xısın,

Duydum işin kafirin.

Qızıl taclı uca evimin dirəyi oğul!

Qaza bənzər qız-gəlinimin çiçəyi oğul!

Oğul, oğul, ay oğul!

Doqquz ay dar qarnımda qəzdirdiyim oğul!

On deyəndə dünyaya qətdirdiyim oğul!

Bələyini beşikdə bələdiyim oğul! [11, s. 145].

"Kitabi-Dədə Qorqud"-da yalnız poetik mətnlər deyil, epik mətnlər də ritmik baxımdan çox axıcıdır. Epik mətnlərin ritmik sintaktik quruluşu ona əsaslanır ki, hər bir cümlə böyük və kiçik ritmik qrupların təşkil edicisi kimi çıxış edir. Bu əsərdə makro və mikro mətnlər ritm və intonasiya vasitəsi ilə dinamiklik əldə edir. Ritm üçün əsas baza şəraiti sintaksisdir. L.Blumfildə görə, insan nitqində müxtəlif səslər müxtəlif mənaya malikdir [24, s. 123].

Dilə, poeziyaya təbii ehtiyac, tələbat baxımından yanaşsaq, demək olar ki, dil ehtiyacdən, poeziya informasiyasını tez yaymaq, yadda saxlamaq, nəsilə ötürmək, həm də estetik tələbatdan, musiqi isə təbii emosional-estetik ehtiyacdən yaranmışdır. Təbiət öz səsləri ilə cəmiyyətdə həm dil, həm poeziya, həm də musiqi yaratmışdır.

Dil vahidləri üzərində qurulan poeziya incəsənət növü kimi səslərdən, onların fərdi artikulyator-akustik keyfiyyətlərindən, əlamətlərindən istifadə edərək mənə və forma birliyi yarada bilirsə, belədə qarşıya belə bir təbii sual çıxır: necə olur ki, fərdi mənə olamayan səslərdən mənəli vahidlər hasil olur və mənəli olamayan səslərdən poeziyada mənəli vahid kimi istifadə edilir? Digər tərəfdən, əgər dil səsləri ilə təbiətdəki səslər, o cümlədən əşya və hadisələrin çıxardığı səslərlə uyurluğu, oxşarlığı yoxdursa, belədə varlığın modeli səs düzümünün cərgəsi, yaxud fərdi səslərin akustik obrazı ilə necə assosiasya edilib modelləşdirilə bilər? Deməli, dil səslərinin varlığındakı əşya və hadisələrlə əlaqəsi vardır ki, gərəклиyin bir parçasını modelləşdirərkən səslərin düzümü, onların akustik obrazı, habelə fərdi səslərin quruluşu və keyfiyyətləri varlığın modeli ilə uyğunluq, uyurluq təşkil edə bilər. Əgər belə olmasaydı, insanlar varlığın onların təbiətinə uyğun adekvat şəkildə mətn modeli yarada bilərdimi? Poeziyanın quruluşu ilə gərəклиyin modelləşməsi, fikrimizcə, səs təqlidi və fonosemantik vasitələrlə həyata keçirilir.

Hər bir fonematipin özünə xas akustik əlaməti vardır ki, poeziyada bu və ya digər mənzərəni, təbiətin bir parçasını təsvir edərkən həmin fonematiplərə məx-

sus akustik obrazlardan istifadə edilir. Məsələn, zərbə xarakterli hərəkətlər, akustik obrazlar kipləşən-partlayan samitlərlə assosiasiya edilir. Kipləşən-partlayan samitlərin əsas vəzifəsi zərbəni bir başa əks etdirməkdir. Misralarda kipləşən-partlayan samitlərin cərgəsi, təkrarı hədəfə dəyən zərbələrin axını təəssüratını yaradır. Məsələn:

*Səndən ötən mənə dəydi,
Məndən ötən sənə dəydi,
Səndən, məndən ötən zərbə
Vətən, vətən, sənə dəydi,
Sənə dəydi, sənə dəydi ... (M.Araz)*

Bu şeir parçasında 20 kipləşən-partlayan samit səs işlənmişdir. Bu misralarda kipləşən-partlayan səslərin yaratdığı zərbələr axını Vətənə dəyən zərbə axınının akustik obrazını yaradır, modelləşdirir. Araşdırmalar göstərir ki, hər bir fonematipin öz artikulyator-akustik obrazına görə daşdığı mənə yükü, funksiyası vardır [18, s. 68-70]. Digər tərəfdən, səs (fonematipin) artikulyator-akustik xüsusiyyətləri ilə onun ifadə etdiyi əşyanın təbiəti arasında bir əlaqə vardır. Məsələn, /r/ səsinin artikulyator məxrəcində titrəmə, hərəkət olduğundan bu fonemin işləndiyi sözlərə dissonanslıq, titrəyiş, hərəkət xasdır [18, s. 68]. Belə ki, fonetik baxımdan baş verən titrəklik özünü hərəkət proseslərində də göstərir, izləyir. İngilis dilinin variantlarında, məhəlli və bölgə dialektlərində rotik (rhotic) /r/-in işlənməsi, fikrimizcə, bu səs fonetik xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. İngilis dilinin milli, yaxud yerli dialektlərlə sözlərin tərkibində olan "R" hərfi mövqeyindən asılı olmayaraq əsasən /r/ səsi kimi tələffüz olunur.

Kompyuter eksperiment araşdırmaları göstərir ki, sözün səs qabığı ilə onun

mənası arasında bir uyğunluq vardır [22, s. 100].

Müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən müxtəlif vaxtlarda, müxtəlif yerlərdə və müxtəlif informantlarla səslərin məzmun cəhətinin öyrənilməsinə dair fonosemantik ölçü üzrə təcrübələr aparılmışdır. Alınan orta qiymət yüz minlərlə dil daşıyıcılarının kollektiv şəkildə nitq səslərinin qavranılmasını özündə birləşdirir və səslərin məzmununda təhtəşüür təəssüratını əks etdirir. Aşkar olunmuşdur ki, səslərin semantikasi olduqca zəngin və müxtəlifdir.

Məsələn, /r/ səsi kollektiv qavramada aşağıdakı məzmun cəhətləri ilə səciyyələnir: fəal, çevik, hərəkətli, gurultulu, güclü, ağır, kobud, kələkötür, güclü, mərd, güdrətli, əzəmətli, böyük. Bütün bu əlamətlərdə birbaşa və dolayısı ilə hərəkətlik və hərəkətlə bağlı olan hadisə və proseslərin əlamətləri ifadə edilir. Lakin [y] səsi isə tamamilə başqa məzmun cəhətləri ilə səciyyəvidir: yaxşı, incə, zəyif, asta, rahat, hamar, və s. [22, s. 103]. Eksperimental tədqiqatların nəticələri göstərir ki, bütün səslər müəyyən məzmun qiyməti (cəhəti) ilə səciyyəvidir. Elə bir səs yoxdur ki, məzmun qiyməti almamış olsun. Neytral zonaya düşən səs yoxdur. Bütün səslər bu və ya digər məzmun (fonosemantik) cəhətdən səciyyəvidir. Deməli, səslər insan üçün simasız, boş, əhəmiyyətsiz və mənasız bir şey deyil, əksinə, onlar müxtəlif məzmun və informativliyə malikdir [22, s. 103]. Bu baxımdan [r] səsinin məzmun cəhəti ilə yuxarıda söylənilən fikirlər bir daha özünü təstiqləyir.

N.S.Trubetskoy fonemin üç funksiyasını (fərqləndirici, ayırıcı, kulmi-

nativ) fərqləndirirdi. A.Martine isə fonemin dördüncü bir funksiyaya "estetik" funksiyaya əlavə edir. A.Martine "estetik" funksiyanın ritmə, vəznə aid olduğunu nəzərdə tutmur və göstərir ki, fonemin estetik funksiyasını ritmə, vəznə qarışdırmaq olmaz. Burda ancaq affektiv çalarlardan danışmaq olar ki, bu da dilin fonoloji sisteminə müəyyən gədr təsir göstərir [10, s. 457].

Sərbəst şeir də vəznəli şeir formaları kimi varlığı modelləşdirmə formalarından biridir. Sərbəst şeirdə dəqiq ölçü, quruluş müəyyən bir forma yoxdur. Onun qarmaqarışıq pilləli quruluşunda hecaların sayı müxtəlif kəmiyyətdə ola bilər. Bununla belə, sərbəst şeir forması ilə varlığın modelini yaratmaq olar. Bu, başlıca olaraq səslərin ahənginə, mətnin fonetik ünsürlərinin – intensivliyin, tonun, xüsusilə ritmin hesabına baş verir. Məsələn:

*Qar yağıb,
Qar:
Qar udub boz küçələri.
Küçələr qar küçələri,
Küçələr buz küçələri. (Ə.Salahzadə)*

Təbiət hadisəsinin modelini yaradarkən şair səsə təqlidi söz kimi "qar" sözündən istifadə edib. Bu söz anafonik planda üç, orta mövqedə bir dəfə təkrarlanıb. Belə ki, qarğa qarılıdayanda qar gətirər deyirlər. Digər tərəfdən, bu kiçik şeir parçasında arxa sıra saitləri daha çox işlənilib. Arxa sıra saitlərin akustik keyfiyyətləri, yəni alçaq tonluğunu "soyuqluq obrazı", təəssüratı yaradır. Başqa sözlə, arxa sıra saitlərinin cərgəsi ilə şeirin məzmunu arasında sıx bağlılıq vardır.

Təbiətin, yaxud bu və ya digər mənzərənin modeli qrafik vasitələrlə də

ifadə olunur. Odur ki, şeirin ritmi bəzən səslərlə deyil, qrafik formalarla verilir. Səs tonunun istiqaməti və digər üslubi vasitələr qrafik görümlü formada modelləşdirilir. Məsələn, Luis Kerollun "Alisa möcüzələr aləmində" nağılında şişanın Alisaya söylədiyi nağılın mətni "tale" (nağıl) və tail (quyruq) sözlərinin omofonluğu əsasında qrafik formada – quyruq şəklində qıvrılmış quyruq (ziq-zaq) formada verilmişdir. Belə ki, nağılın uzunluğu mətnin qrafik forması uzun quyruq şəklində modelləşdirilmişdir [17, s. 291-293].

Digər bir şeirin qrafik quruluşu daha çox maraq doğurur. Məsələn, Estlina Kemminqsin şeirlərinin birində qəribə bir qrafik forma verilmişdir. Şeir üçbucaq formasında yazılmışdır. Şeirin adı yoxdur. Şeirdə can verən əsgərin öz sevgilisinə başına gələn hadisələri misraların quruluş formasında necə söyləməsi təsvir edilir [17, s. 286]. Can verən əsgər qüvvəsini toplayaraq, əvvəlcə fikrini qısa misralarla çatdırır. Sonra qet-qədə misraların boyu kulminasiya nöqtəsinə kimi uzanır və kulminasiya nöqtəsində böyük "O" hərfilə bir işarədən sonra, yenidən misraların boyu qet-qədə qısılır və nəhayət, şeir misra timsalında bir sözle "dead" (ölü) sona çatır. Ritm səslərlə deyil, qrafik formada sözlərin üçbucaq formasında verilən qrafik quruluşu ilə ifadə edilir. Burada maraqlı məsələlərdən biri şeirin kulminasiya nöqtəsində heç bir durğu işarəsi olmadan böyük "O" hərfinin qoyulması və ümumiyyətlə, şeirdə durğu işarələrinin qoyulmaması, digəri isə şeirin üçbucaq formasında yazılmasıdır. Bu işarənin və formanın nəyə assosiasiya edildiyi məlum deyil.

Fikrimizcə, bu şeirin kulminasiya nöqtəsində böyük "O" işarəsi günəşin

simvoludur, işarəsidir. Axı, Günəş Göydən yerə can səpmənin təmsilçisidir və yerdə bütün gözəlliklərin və canlı həyatın xidmətçisidir. Şeirin kulminasiya nöqtəsində, yəni üçbucağın təpəsində verilən "O" hərfi canın bədəni yavaş-yavaş tərk etməsinə, onun Günəşdən, həyatdan uzaqlaşmasına, ölümə yaxınlaşmasına bir işarədir. Üçbucaq isə insanın üçölçülü "cisim" kimi ölümə məhkum olmasına, ruhun bədənə çıxma formasına bir işarədir. Belədən şeir bütünlükdə can verən oğlanın fikir axınının formasının qrafik modeli kimi nəzərə gəlir. Bu yozumun məbədi kimi, şeirin üçbucaq formasına insan həyatının üç mərhələsinin (uşaqlıq, gənclik, qocalıq) modeli kimi də baxmaq olar.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, poeziya dil, onun quruluşu və ritmi hesabına incəsənətin bir növünə çevrilir. Poeziyada, rəssamlıqda olduğu kimi, varlığın bir parçası modelləşdirilir bə belə modelləşdirmə rənglərlə deyil, səslərlə, sözlərlə işlənir və rəsm əsərlərində olduğu kimi, varlığın bir parçası ilə əsasən uyarlıq təşkil edir. Poeziya dil materialı kimi ən çox səslərdən, sözlərdən qurulan ritmik ölçülərdən, ahəngdən istifadə edir. Poeziyada dil səsləri, prosodik-intonasiya vasitələri xüsusilə əhəmiyyət kəsb edir. Varlığın modelləşdirilməsi əsasən, iki simvolizm üzərində qurulur- səs təqlidi bə səs simvolizmi. Denotatların süaləndirdiyi səs obrazları ilə dil səslərinin akustik, fonetik forması arasında əlaqə vardır. Odur ki, şair varlığın bir parçasını modelləşdirərkən həmin obyektin, mənzərənin quruluşuna, formasına, fiziki əlamətlərinə uyğun səslər, səs cərgələri, sözlər seçir, ritm formalaşdırır. Əgər təbiətdəki səslərin akustik obrazı ilə dil səslərinin akustik

obrazları arasında uyarlıq, eynilik, oxşarlıq olmasaydı, yaqin ki, şeirdə səslənən misraların, bəndlərin akustik obrazı gerçəklikdə mövcud olan mənzərə ilə, situasiya ilə uyarlıq, oxşar quruluş, həmahənglik təşkil etməzdi və adekvatlıqdan, oxşarlıqdan çox-çox uzaq olardı. Araşdırmaçı göstərir ki, fonemlərin sözlərdə yerinə yetirdiyi funksiyalarla, xüsusilə, fərqləndirici əlamətlərlə yanaşı, onların hər birinin istər fonosemantik, istərsə də fonouşlubi baxımdan öz mənə, üslub yükü vardır. Qeyd edildiyi kimi, zərbə, yaxud zərbələr axınının akustik obrazını, modelini yaratmaq üçün kipləşən-partlayan samitlər seçilir. Çünki bu qəbildən olan səslərin artikulyar-akustik təbiətindən, fonetik formasından, yəni onların tələffüz qəbilində partlayışlı səslər tələffüz olunur ki, bunlar da zərbə xarakterli səslərlə tam uyarlıq təşkil edir. Qısa saitlərlə işləyən kipləşən-partlayan samitlər zərbə və zərbələr axınını daha adekvat şəkildə assosiasiya edə bilər. [r] səsi bu baxımdan daha çox valentliyə malikdir. Bu səs həm hərəkəti, həm də təmiz dissonanslığı ifadə edə bilər [18, s. 68]. Bir çox fonemlərin və onların birləşmələrinin akustik obrazının "məna" yükü linqvistik ədəbiyyatlarda təsvir edilmişdir [18, s. 67-70; 22, s. 100-112].

Azərbaycan dilində isə fonemlərin fonosintaktik cəhətləri az öyrənilmişdir. Azərbaycan dilində /s/ səsinin bir neçə fonouşlubi cəhətlərini qeyd etmək olar. /s/ səsinin təkrarlanmasında yağış qoxusu, su şırıltısı, dəniz təlatumu və parlaqlıq, işıq, aydınlıq əlamətləri vardır. Bu əlamətləri M.Müşfiqin "Yağış yağarkən". "Ağ dənizdə fırtına" və S.Vurğunun "Şəfqət bacısı" şeirlərində duymaq, görmək olar [2, s. 141].

Samit səslərlə yanaşı dildə sait səslərin fonosemantik və üslubi xüsusiyyətlərindən istifadə edilir. Məsələn, dildə böyük və kiçik anlayışları müxtəlif sait səslərlə assosiasiya edilir. Belə ki, qalın səslərlə böyük, incə səslərlə kiçik anlayışlar ifadə edilir.

Girdə və yumru əşyalar dodaqlanan saitlərlə və ağız boşluğunun rezanatorunun aldığı girdə forma ilə simvolizə edilir [24, s. 98-107]. V.Q.Lobin, Ç.Maksuel girdə və yumru əşyaların /u/ səsi ilə simvolizə edildiyinə dair çoxlu faktlar aşkar etmişdirlər [18, s. 99]. A.M.Qazovə-Qinzberq isə sami dillərində 66 söz kökünün dodaq samitləri ilə işlənməsi və bu kök sözlərin girdə və yumru əşyaları ifadə etdiyi faktını müəyyənləşdirmişdir [18, s. 99].

Bütün bu deyilənlər göstərir ki, dilin ilkin, həm də maddi əsası olan fonemlər (səslər) mütləq mənada mənasız bir ünsür deyildir. Axı, necə ola bilər ki, mənasız ünsürlərdən mənalı ünsürlər yaransın və məna informasiya daşıyan vasitəyə çevrilsin, varlığı, təbiətdəki əşya və hadisələrlə assosiasiya əlaqəsində ola bilsin. Odur ki, dil səslərini (fonemləri) mütləq mənada, tamamilə mənadan kənar etmək olmaz. Hər bir fonem potensialda məna ilə bağlıdır. Əgər fonemlər potensialda məna ilə əlaqədar olmasaydı, dil səslərindən nə fonoloji, nə fonosemantik, nə də fonouşlubi vasitə kimi istifadə etmək olmazdı. F.de Sössürün mülahizəsinə görə, dildə heç də özlüyündə səslər və mənalı əhəmiyyətli deyil, bəlkə səslərlə mənalı əlaqəsi, münasibəti əsasdır [15,115]. Göründüyü kimi, burada səslərin özlüyündə mənası və səslərlə mənanın əlaqəsi, münasibəti tamamilə inkar edilmir, yalnız onların əhəmiyyətli

dərəcəsi qeyd edilir. Lakin F.de Sössür və onun tərəfdarları sözün tərkibi ilə onun mənası arasındakı daxili əlaqənin olmadığını tamamilə mütləqləşdirir [18,118]. Əlbəttə, bu fikri doğru hesab etmək olmaz.

S.Abdullayev dil işarələri üzərində apardığı geniş araşdırmalardan belə bir nəticəyə gəlir ki, əsil həqiqətdə geniş mənada motivsiz, ilkin denotativ əsaslardan, xəyali, virtual olsa da, tamamilə məhrum olan heç bir dil işarəsi yoxdur. Hər bir işarədə semantik, tarixi, psixoloji sosial struktur motivliyin olması ləbəddür. Əslində səs təqlidi sözlər, yamsılama və təkrarlar, ikonika duyğu orqanlarının verdiyi ilkin informasiyaların təbiətdən, reallıqda alınan transformasiyalardan başqa bir şey deyildir. Dildə formalaşan ikinci törəmə motivlik (sözdüzəltmə uyarlıqları) və digər motivasiya işarələri bu ilkin başlanğıc üzərində qərar tutur. Dil işarələri bütövlükdə ilkin-bioloji reflekslərə, reaksiyalara əlavə olunur. Canlı dil elementləri ilə təmasda, ikinci signal sisteminin fəal, yönəldici təsiri, intensiv qavrayış və anlama, dərkətmə təcrübələri bizi daima həssaslandırır, yaradıcı fəaliyyətə sövq edir, insanı sanki yenidən təbiətə, həm də öz təbiətinə qaytarır.

Beləliklə, dil ünsiyyət vasitəsi olmaqla yanaşı, həm də varlığı onun bir parçasını modelləşdirmə vasitəsidir. İnsanlar arasında baş verən adi ünsiyyət prosesi də məzmun etibarilə bu və ya digər həyatı situasiyanın, hadisənin təsvirini, modelini vermiş olur. Dil ilə ilkin modelləşdirmə onda ifadə olunur ki, insanlar dil vasitəsilə ətraf aləmi dərk edir, əşya və hadisələrə ad verirlər. Dilin ikinci modelləşdirmə sistemi özünü bədii

mətnlərdə-poeziyada və bədii nəsr əsərlərində nümayiş etdirir. Dil ilə varlığın, təbiətin bir parçası modelləşdirmə forması özünü ən çox poeziyada, lirik şeirlərdə tapır. Varlığı modelləşdirərkən poeziyada ən çox səs obrazlarından, səs cərgələrindən, alliterasiyadan, assonansdan, prosodik-intonasiya vasitələrindən geniş istifadə edilir. Başqa sözlə, dil ilə ilkin modelləşmə sözlərlə, ikinci modelləşmə cümlələrlə-cümlə izomorfluğu əsasında formalaşan mətnlərlə, üçüncü modelləşmə isə, seqment və supraseqment vasitələrlə reallaşır. Varlığın modelləşdirilməsi vasitələrindən biri də dil ilə musiqinin sinkretik forması ilə həyata keçirilir ki, bunu da dördüncü modelləşdirmə vasitəsi adlandırmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. *Dilin estetikası*. Bakı, "Yazıçı", 1985
2. Axundov A. *Şeir sənəti və dil*. Bakı, "Yazıçı", 1980
3. Axundov A., Babayev S., Zeynalov F.H. *İngilis və Azərbaycan dillərində vurğunun ritmik-melodik xüsusiyyətləri*. Bakı, BDU, 1996
4. Məmmədov X.S. və b. *Naxışların yaddaşı*. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", 1981
5. Mirzəcanzadə A.X. *İxtisasa giriş*. Bakı, BDU, 1990
6. Hacıyev T.İ. *Füzuli: dil sənətkarlığı*. Bakı, 1994
7. Oljas Süleymanov. *Az-ya*. Bakı, "Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı", 1993
8. Abdullayev S.Ə. *Dil və bədii qavrayış*. Bakı, "Yazıçı", 1984
9. Abdullayev S.Ə. *Qeyri-səlis dilçilik təcrübəsi*. Bakı, 2013

10. Rəcəbli Ə.Ə. *Dilçilik tarixi*. I hissə, Bakı, "Nurlan" 2007.
11. *Kitabi-Dədə Qorqud*. Bakı, "Yazıçı", 1988.
12. *Bayatılar*. Bakı, 1960.
13. Abdullayeva F.B. *Səs təqlidi sözlərin üslubi imkanları. Məqalələr toplusu I*, ADDİ, Bakı, 1997.
14. Verdiyeva Z. və b. *Azərbaycan dilinin semasiologiyası*. Bakı, "Maarif", 1979.
15. Verdiyeva Z. və b. *Dilçilik problemləri*. Bakı, "Maarif" 1982.
16. Zeynalov F.H. *Dil və real gerçəklik: sistem və struktur münasibətləri*. Bakı, 1999.
17. Арнольд И.В. *Стилистика современного английского языка*. М., "Просвещение", 1973.
18. Воронин С.В. *Основы фоносемантики*. Л., 1982.
19. Антипова А.М. *Ритмическая система английской речи*. М. "Высшая школа", 1984.
20. Гончарев Б.П. *Звуковая организация стиха и проблемы рифмы*. М., "Наука", 1973.
21. Ритм и пространство и время в литературе и искусстве. Л.,
22. Журавлев А.П., Павлюк Н.А. *Язык и компьютер*. М., "Просвещение", 1989.
23. Тураева З.Я. *Лингвистика текста*. М., "Просвещение", 1986.
24. Galperin I.R. *Stylistics*. М., "Высшая школа", 1977.
5. Kukharensko V.A. *A book of practice in stylistics*. М., 1986.

SUMMARY

The article deals with the modelling of natural situations by language (word). According to the author various situations of the world are given by four means: words, texts, elements of segments and suprasegments and syncretic forms of the language and music.

РЕЗЮМЕ

Статья имеет дело с моделированием естественных ситуаций языком (словом). Согласно автору различные ситуации мира даются четырьмя средствами: словами, текстами, элементами сегментов и супraseгментов и синкретическими формами языка и музыки.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ FEİLİ SOMATİK İDİOMLARIN YARANMA YOLLARI

Arzu MİRZƏYEVA,

Azərbaycan Tibb Universiteti Azərbaycan dili kafedrasının müəllimi

Açar sözlər: Sabit söz birləşmələri, frazeologiya, idiomlar, frazeoloji vahidlər, obrazlı ifadə, tərcümə, leksik məna.

Ключевые слова: Такие комбинированные слово, фразеологизмов, идиом, фразеологические единицы, образное выражение, перевод, лексическое значение.

Keywords: fixed word combinations, phraseology, idioms, phraseological, unit, figurative expression, translation, lexical meaning.

İdiomlar dilşünaslıqda sabit söz birləşmələri, frazeoloji birləşmələr, frazeologizmlər və s. adlar altında verilmişdir.

İdiom – idioma yunan mənşəli sözdür. Mənası özünəməxsus xüsusiyyətlərə malik olan ifadə deməkdir. Bu termin həddindən artıq çoxmənalıdır. Həqiqi mənalı sözlərin qarşılığı olub onu məcazi məna ilə bildirən sabit söz birləşməsinə idiom deyilir. İdiomların özünü dildə ifadə etdiyi məfhum başqa sabit söz birləşmələrinə nisbətən daha konkret olur. İdiomlar sözün ekvivalentini məcazi məna ilə verilən sinonimi kimi göstərir. Məsələn: sevinmək mənasında – **canına yayılmaq, qanad açıb uçmaq, dünyanı ona bağışlamaq**; istəmək mənasında – **ürəyi istəmək, könlündən keçmək, burunun ucu göynəmək**; oynamaq mənasında – **mənəm-mənəm demək, ağzına çullu dovşan yerləşməmək, qabağından yeməmək, düşünə döymək**; əziyyət çəkmək mənasında – **kirpiyi ilə od götürmək, saçını süpürgə etmək, iynə ilə gor qazmaq, sümük sındırmaq, can qoymaq**; imtina etmək mənasında – **boynundan atmaq, yaxasını kənara çəkmək**; hirsənmək mənasında – **cin başına vurmaq, cin**

atına minmək, özündən çıxmaq və s.

İdiomlar hər bir xalqın milli koloritini, adət-ənənəsini, dil sisteminə özünəməxsus leksik-qrammatik formalarını əks etdirir. İdiomlardan istifadə insanlara öz fikirlərini qısa, dəqiq ifadə etmək imkanı verir. Onlar məfhumu dolaylı yolla olsa da konkret ifadə edir. İdiomların əsas xüsusiyyətləri onların obrazlı, emosional, ifadəli olmasıdır. İdiomlar hər hansı bir anlayışı ayrı-ayrı sözlərdən dəfələrlə təsirli və obrazlı əks etdirir.

Milli xüsusiyyətə malik olduğuna görə hər bir xalqın dilindəki idiomları öyrənməklə həmin xalqın mədəniyyəti, tarixi həyat və yaşayış tərzini yaxından tanımaq mümkündür. İdiomların özünəməxsus kateqoriyaları onu dilin digər vahidlərindən fərqləndirir və müstəqil bir dil vahidi kimi səciyyələndirir. İdiomlar özünün leksik mənasına, strukturuna və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə dəyişə bilər. İdiomlar dilin orijinal vasitəsi, varlığı və zənginliyidir.

İdiomların bu cür maraqlı xüsusiyyətləri dilçiliyin müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimləri – leksikoqrafları, üslubiyyatçıları, qrammatikləri,

folklorşünasları da çox düşündürmüş və onları elmi tədqiqat işlərinə cəlb etmişdir.

Azərbaycan dilçiliyində idiomların tədqiqinə 1950-ci illərdən sonra başlanmışdır. Bu haqda ilk məlumata professor M.Hüseynzadənin 1954-cü ildə nəşr etdiyi “Müasir Azərbaycan dili” əsərində rast gəlirik. Müəllif bu əsərdə “Frazeologiya” başlığı altında frazeoloji vahidlərin əmələ gəlməsindən, onların sərbəst söz birləşmələrindən həm məna, həm də quruluşca fərqli cəhətlərindən danışır [1, 32-34].

Azərbaycan dilçiliyində idiomlardan bəhs edən digər əsər S.Murtuzayevin “M.F.Axundovun komediyalarının frazeologiyası” adlı tədqiqatıdır. Bu əsərdə M.F.Axundovun komediyalarında işlənmiş frazeoloji vahidlərin üslubi təsnifi, qrammatik bölgüsü və digər cəhətləri şərh olunur [2, 20].

S.Cəfərovun “Müasir Azərbaycan dilinin leksikası” əsərində isə idiomlardan daha geniş şəkildə bəhs olunur. Müəllif bu əsərdə “Frazeoloji birləşmələr” başlığı altında danışır [3, 40-50].

İdiomlardan ilk dəfə ətraflı şəkildə “Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri” əsərində danışılmışdır. Bu əsərdə idiomlardan “Sabit söz birləşmələri” adı altında bəhs olunur. Burada sabit söz birləşmələrinin sərbəst söz birləşmələrinə oxşar və fərqli cəhətləri işıqlandırılır, sabit söz birləşmələrinin əmələgəlmə yolları, məna növləri və başqa səciyyəvi xüsusiyyətləri açıqlanır [4, 92-145].

Uğurlu tədqiqatlar müəllifi professor Y.Seyidov göstərir ki, söz birləşmələri dil sisteminə çox mühüm yer tutur və dilin ümumi quruluşuna məxsus bir sıra

xüsusiyyətləri özündə əks etdirir. Söz birləşmələrinin tədqiqi dilin qrammatik quruluşunun tədqiqi deməkdir. Söz birləşmələrinin tədqiqi dilin inkişaf qanunlarını meydana çıxarmaq, onun milli orijinallığını müəyyən etmək deməkdir [7, 25].

“Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları” adlı tədqiqat işində də idiomlar geniş şəkildə təhlil olunur, onun struktur quruluşu və məna növləri işıqlandırılır [5, 15-20].

M.Mirzəliyevanın 1995-ci ildə çapdan çıxmış “Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri” adlı əsərində də frazeologiya məsələlərinin mühüm cəhətləri təhlil olunur. Oğuz qrupu dillərinin (Azərbaycan, türk, türkmən, qaqauz dillərinin) faktik materialları əsasında yazılmış bu əsərdə frazeologiyanın bir sıra problemləri öz uğurlu həllini tapmışdır [6, 40]. Frazeologiyadan bəhs edən əksər dilçilər, eləcə də bu əsərin müəllifi frazeoloji vahidləri leksikanın obyekt kimi qəbul edirlər.

Beləliklə, idiomların tədqiqi Azərbaycan dilçiliyində daim diqqət mərkəzində olmuş və həmişəki kimi bu gün yenə aktualdır.

Azərbaycan dilində işlənən idiomlar iki böyük qrupa ayrılır: ismi və feili idiomlar.

İsmi idiomlar qrupuna morfoloji səciyyəsi, sintaktik vəzifəsi cəhətdən adlar sırasına daxil olan, nitq hissələrinin ekvivalenti ola biləcək sabit söz birləşmələri aid edilir. Bu birləşmələrdə əsas söz yerində aparıcı söz rolu oynayan isim, sifət, say kimi nitq hissələrindən biri işlənir ki, bu da həmin birləşmənin növünü müəyyənləşdirir. Bu xüsusiyyətlərinə görə ismi idiomlar üç qrupa

böölünür: a) isim mənasında işlənən idiomlar; b) sifət mənasında işlənən idiomlar; c) say mənasında işlənən idiomlar.

İsim mənasında işlənən idiomlarda birləşmənin tərkibi təyin və təyin edilən sözəndən ibarət olsa da əsas söz obyektə əşyanı göstərir, asılı söz isə onu təyin edir, mənasını açır. Məsələn: **düşmənin çəpəri, alın yazısı, dörd dağarcığı, qəm yuvası** və s.

Sifət mənasında işlənən idiomlar sifətin və feili sifətin birləşməsindən əmələ gəlir. Məsələn: **ayağı ağır, ürəyi nazik, başı daşlı** və s.

Say mənasında işlənən idiomların tərkibində kiçik rəqəmlərdən tutmuş ta böyük rəqəmlərə qədər saylar iştirak edir: məsələn: **bir ayağı bu dünyada, bir ayağı o biri dünyada, iki daş arasında, bir qarın çörəyə möhtac, altı-beş vurmaq, göyün yeddi qatına çıxmaq, yüz arxın suyunu bir arxa calamaq** və s.

Azərbaycan dilində işlənən idiomların böyük bir qismini feili birləşmələr təşkil edir. Bu birləşmələr feilin ekvivalenti kimi çıxış etdiyindən iş, hal, hərəkət, vəziyyət bildirir və cümlənin xəbəri vəzifəsində işlənir. Feili idiomların mənasının müəyyənəlməsində aparıcı rol feil oynayır. Bu birləşmələrin dilimizdə çoxluq təşkil etməsinin səbəbi feillərin məna genişliyi ilə bağlıdır. Məsələn: **dişi bağıracağını kəsmək, dabanına tüpürmək, bir əldə iki qarpız tutmaq, ürəyi yanmaq, qulaqardına vermək** və s.

Feili idiomların başqa bir səbəbi də vardır ki, birləşmənin əsas tərkib hissəsi olan feil özünə xas olan bir sıra xüsusiyyətləri, yəni zaman, şəxs, kəmiyyət və inkarlıq kateqoriyalarının məsdər formasının növ və şəkil

əlamətlərini özündə əks etdirir.

İnsanın zahiri görkəmi, onun davranışı və s. haqqında fikr formalaşdırıcı idiomlar çox zaman insanın bədən üzvlərinin adları ilə işlənir. Bunlar somatizmlər adlanır. Idiomların tərkibində çoxlu miqdarda somatizmlər işlənir. Məsələn: **baş, saç, qulaq, göz, qaş, burun, ağız, dil, dodaq, diş, boyun, bədən, çiyin, bel, qol, əl, barmaq, ayaq, diz, ürək, ciyər, bağırsağ, dəri** və s. Bədən üzvlərinin adlarının iştirak etdiyi idiomlar dildə müəyyən qrup təşkil edir. Belə idiomlar müstəqil nitq vahidi kimi digər sözlərlə semantik – qrammatik əlaqədə olur. İdiomların komponentləri bir-biri ilə əlaqələnir, qaynayıb qarışır, öz müstəqilliyini itirir, məcazi mənada olur.

Somatik frazeoloji birləşmələrin frazeologiyada ayrıca qrup təşkil etdiyini söyləyən Ə.Hacıyeva somatik frazeologizmlərin tərkibində 40-a qədər bədən üzvü bildiren sözün işləndiyini qeyd edir [8, 192].

İndi isə feili somatik idiomların yaranmasına nəzər salaq. Feili somatik idiomların bir qismi formal cəhətdən aşağıdakı qayda ilə düzəlir.

I. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş adların feillərlə birləşməsi yolu ilə. Məsələn: **ağlı kəsmək, başı çıxmaq, gözü düşmək**.

Ağlı kəsmək - Bax mənim ağlım belə kəsir ki, o Hitler özü şeytandır, ancaq donunu dəyişib [1, 128]. Ərdəhanın ağlı kəsən, ağlı kəsməyən uşaqları da bədi deyincə gülüşdülər [11, 26].

Başı çıxmaq - Kənanın axırına atmacası mənə yaman yer eləyib: "heç şeydən başı çıxmır..." [13, 59]. Bu gün naçalnik olsam da, yenə bənnə işində

az-maz başım çıxır [11, 159].

Evdə işığımız yanmayanda qonşumuz dadımıza çatır. Onun belə şeylərdən **başı çıxır** [13, 59].

Gözü düşmək - Bəy, qonşunun qızına **gözüm düşüb**, hərçi çalışıram zalım qızı məhəl qoymur [10a, 17].

II. Mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş müəyyən təsirlik halında olan isimlərin feillərlə birləşməsi yolu ilə. Məsələn: **başını itirmək, başını yemək, başını əkmək, başını saxlamaq, boynunu burmaq, könlünü almaq** və s.

Başını itirmək - Əgər anam olmasa, biz bu kiçik şəhərdə çoxdan **başımızı itirirdik** [12, 134].

Başını yemək - Yox, bu saçburma oğlanın özünü gürzə kimi çalmaq, bir nəfəsə **başını yemək** gərəkdir [12, 50].

Başını əkmək - Biz o Mehman Atamoğlanovun **başını** buradan **əkəsək**, o bizim **başımızı** **əkəcəkdir** [12, 302].

Başını saxlamaq - Bu qədər kluba gedirsən, bu dildən də öyrənmirsən ki, **bir başını saxlayasan** [12, 136].

Boynunu burmaq - Daha nəşün əl-qolunu döşünə çarpazlayıb, atasını yenidən itirən yetimsayağı **boynunu burursan** [11, 138].

Könlünü almaq - Mehman bu sözlərə cavab vermədən anasının **könlünü almağa** çalışdı [12, 45].

III. Mənsubiyyət şəkilçili yönük haldakı adların feillərlə birləşməsi yolu ilə. Məsələn: **barmağına dolamaq, boynuna almaq, boynuna götürmək, döşünə döymək, başına çıxarmaq, ovucuna qoymaq, alına yazılmaq** və s.

Barmağına dolamaq - Arvadın bol bizdə nə var? Özün boyunduruğa girmək istəmirsən, bizi də **dolanısan**

barmağına [13, 137]. İndi ötənlərdə olduğu kimi, **çöllünü barmağına dolayıb** – "ay xoruz", "bay xoruz" – deyib rast-bazar uzunluğunu ağız-ağıza bağırən tacirlər yoxdur [12, 316].

Boynuna almaq - **Boynuna almaliyam** ki, heç mən də onun hansı sinifdə, necə deyirlər, neçəncidə oxuduğunu dolaşmaq sahrım [11, 15].

Boynuna götürmək - Yox, yox bizim imanımız var, biz yalan-palan danışib nə Salamatin babalını, nə də qızların ah-naləsini **boynumuza götürə bilmərik** [1, 92]. Sınıf rəhbəri Rza müəllim və idman müəllimi Nürəddin dərnişin işinə kömək etməyi **boyunlarına götürdülər** [13, 43].

Döşünə döymək - Bax, öz gözlünün qabağında cinayət eləyir, **döşünə döyür** ki, mən həqiqətəm [12, 349]. Murtuzov isə güya həqiqəti tapdığına görə öz **döşünə döyür** [12, 349].

Başına çıxarmaq - Sən dünən yumurtadan çıxan bir cücəni mənim **başına çıxarma** [12, 317].

Ovucuna qoymaq - Heç bir zaman hökm deyil ki, ərə gələn gündən hər sözü cütləyib kişinin ovucuna qoysan [12, 337]. Qadınlar arasında gedən söhbətləri o öz bacısı Zərintə vasitəsilə toplayır, Kamilovun **ovucuna qoyurdu** [12, 133].

Alına yazılmaq - Bədbəxtlik ölənəcən **alına yazıldı** [12, 30].

IV. Qeyri-müəyyən təsirlik halında olan adların feillərlə birləşməsi yolu ilə. Məsələn: **baş açmaq, baş aparmaq, baş dolandırmaq, baş vermək, baş vurmaq, baş qaldırmaq, baş tapmaq, baş tutmaq, baş çəkmək, baş çıxarmaq, qulaq asmaq, qulaq vermək, dil**

vermək, dil bulamaq, dil tökmək, dil-ağız eləmək, qol qoymaq, əl çəkmək, əl tutmaq, əl atmaq, əl vermək, əl çatdırmaq, göz açmaq, göz dikmək, göz yummaq, göz olmaq, göz qoymaq, can vermək, sümük sındırmaq və s.

Baş açmaq – Mühəndis də bir şeydir, ay qız? Gedirsən onlar işləyən yərə, **baş açmırsan** ki, fəhləsi kimdir, mühəndisi kim? [12, 10].

Baş aparmaq – Vahidov isə Kamilovun yamanca **baş apardığını** görüb qayıdıb onun üstünə düşdü [12, 124].

Baş dolandırmaq – And olsun o bizi yaradana, əgər naz-qəmzə eliyəsən, mən səni qoymaram ki, bu kənddə **baş dolandırasan** [9, 11].

Baş vermək – Demək Balış səhnəyə gəlməmişsə, ciddi bir hadisə **baş vermişdir**, bəlkə də güman edildiyindən daha dəhşətli, faciəli bir hadisə **baş vermişdir** [12, 53]. Külfət yıqcam olmayan yerdə nə desən **baş verər** [12, 61]. Doğrudur, məndən yaxşı əməl **baş verməz**, amma yenə sizi inandıraram ki, dünyada **baş verən** bəd əməllərin çoxundan nə mənim xəbərim var, nə də övladlarımla [10b, 180]. O kolxozlarda **baş verən** ayrı-ayrı cinayətlərdən, ictimai əmlaka uzanan əyri əllərdən danışib nəfəsini dərdi [12, 113].

Baş vurmaq – Məmmədخان da hərdənbir bura **baş vurub** Şəhla xanımın qulluğunda hazır dayanır [12, 188]. Qaloşlu adam bazara **baş vurmada**n tənqənfəs özünü Məmmədخانın yanına saldı [12, 182].

Baş qaldırmaq – Ancaq çırpınan, döyünən, atlanıb qaçmaq istəyən ürəyimdə bir sual **baş qaldırmışdır** [12, 272].

Baş tapmaq – Baş tapmıram

hansı əsası deyirsiniz? [12, 118]. O nədir oğlum? Bayaq da adını çəkdim, **baş tapmadım** [12, 14].

Baş tutmaq – Ona elə gəldi ki, buradan qaçmaq üçün etdiyi ciddi-cəhd heç bir vəchlə **baş tutmayacaq** [12, 211]. İndi tamaşanın **baş tutmamağı** nəinki axşamı, hətta sabahı, bütün günü danışığa səbəb olacaqdır [12, 193].

Baş çəkmək – Buna görə də o, səvimli tələbəsinə **baş çəkmək**, ona məsləhət vermək qərarına gəlmişdi [13, 32]. Mahiyyə qalxdı, məktubu yolda poçta vermək üçün özü ilə götürdü və Bahar xalaya həmişə **baş çəkəcəyini** söyləyib, əlini ona uzatdı [13, 120].

Baş çıxarmaq – Əlbəttə, yurist gərək yumurtadan da **baş çıxarsın** [12, 48].

Qulaq asmaq – Qabaqkı prokuror zalım oğlu Zalova da neçə dəfə dedim ki, onun-bunun sözünə baxıb, qanunu əymək olmaz, **qulaq asmadı** [12, 53].

Qulaq vermək – Vallahi, billahi, Məhəmmədхəсən əminin eşşəyinin itməkliyi bir qərribə əhvalatdı ki, nağıl edim, siz də **qulaq verib** ləzzət aparasınız [9a, 24].

Dil vermək – Belə ki, Kərbəlayi Heydərin canı ağzından çıxan kimi Xudayar bəy Zeynəbin yanına adam göndərdi ki, məbadə-məbadə özgəsinə **dil verə**, özgəsinə ərə gedə [9b, 105].

Dil bulamaq – Bəs niyə ədalətə **dil bulamırsınız?** Ədalətə **dil bularamı**, ancaq cəncələ yox [12, 23]. Hə, siz Allah, elə sən də, Züleyxa bacı da Mehman qağə evə gələndə bu işə **dil bulayın** [12, 242].

Dil tökmək – **Dil töküb** qabıqdan çıxsa da qonaqlar dayanmadılar [13, 55]. Katibə xala bir qədər də **dil tökməklə** onları müşayiət edib, öz evinə yollandı

[12, 25].

Dil-ağız eləmək – Respublika prokuroru professorun arvadı Zivər xanıma **dil-ağız edib**, hər cür tibbi yardım təşkil edəcəyini vəd etdi [12, 281].

Qol qoymaq – Bəs siz niyə təqdirə layiq təşəbbüsə **qol qoymursunuz?** [13, 42].

Əl çəkmək – Ancaq ayrı-ayrı düşmənlər də vardır ki, onlar öz düşmənciliyindən **əl çəkmir**, bizim inkişaf təkarinin altına daş, qaya yumalayır [12, 113]. Bu telli Altay bəs niyə buradan **əl çəkmir?** [12, 151]. O nə qızından **əl çəkmək**, nə də burada qalıb sabahı açmaq istəyirdi [12, 343].

Əl tutmaq – Əlində maya düzəltmək üçün qədim dost və əşnalara yönəlsə də heç kəs **əl tutmadı** [10b, 120].

Əl atmaq – Siz ömrünüzdə yıxılana **əl atmısınız**mi? [12, 238].

Əl vermək – Mən tacirəm, belə alış-veriş mənə **əl verməz** [9b, 121]. Bərdə bazarında gördüm ki, acılıq mənə **əl verib**. Bu mahala neçə naçalnik gəlib-gedibdir hansı onu bəyəni, ona **əl veribdir** [9b, 165].

Əl çatdırmaq – Vahidovun “QAZ”-nda gedən adama **əl çatdırmaq** olmaz [12, 251].

Göz açmaq – Mehman **göz açıb** ağılı kəsdiyi gündən öz təvəzökar sadə ailəsində heç bir şeyi başqa cür ikiləşmiş görməmişdir [12, 305]. Şəfqət, ya mərhəmət bacısı, sən bu Elxanından yana hər gündə güclə “yarım günlüyə” **göz açır** [12, 305].

Göz dikmək – Zərincə hər yana səs salıb ki, Səlimə mənim bağçama **göz dikib** [12, 305].

Göz yummaq – Bir uşaq

sadəlovhlüyü ilə o, ürəyini gizlətmədən öz nöqsan və kəsirlərinə **göz yummamışdır** [13, 30]. Atam çoxdan həyata **göz yummüşdur** [13, 131].

Göz olmaq – Öz tək oğluna **göz olmaq**, onu yava ağızlardan, şər və böhtanlardan qorumağı ana özü üçün vacibdən də vacib sayırdı [12, 56]. Xatun öz oğlu Mehmanın balasına yaxşı **göz olar** [12, 342]. İtdən kiçük tutmuş olsaq da körpəyə özümüz **göz olarıq** [12, 343].

Göz qoymaq – Çox **göz qoymuşam**, toran çağı bir zorba kişi asta-asta o evə girir. Özüm də neçə vaxtdır kənardan da olsa **göz qoyub** baxmışam, sən o qayınanan çox yamanca arvaddır [12, 180]. Biz şirin-şirin söhbət edirik, **göz qoyub** görürəm ki, Alim heç də nə kəşfiyyatına, nə də öz elmi nailiyyətlərinə bəsdə demək istəmir [13, 38].

Can vermək – Dostum sözlərini deyib susdu və daha danışmadı, şəfqət bacıları yetişənə qədər dizlərimin üstündə **can verdi** [13, 16].

Sümük sındırmaq – Elm elə bir şey deyil ki, öz-özünə gəlsin girsin adamın başına, elmi təhsil etmək lazımdır, **sümük sındırmaq** lazımdır [9a, 141].

V. Yönlük halındakı isimlərə köməkçi feilin əlavəsi ilə. Məsələn: **başə gəlmək, başə vurmaq, başə düşmək, dilə tutmaq, üzə durmaq, üzə qaldırmaq, gözə vermək** və s.

Başə gəlmək – Xan, axı, siz xanların ədavəti fəqir-füqərəyə, rəiyətə, rəncbərə qan bahasına **başə gəlir** [11, 49].

Başə vurmaq – Balış anbardakı sayı hesaba almadan öz rolunu ifa edib **başə vurdu** [12, 156].

Başə düşmək – Hilaku xan gəlini

Əmmağanın gözlənilmədən üzə ağ olduğunu görəncə kobud hərəkət etdiyini başa düşdü [11, 74].

Dilə tutmaq – Adil, oğlum, bu yayı mənimlə kurorta gedək – deyə ana oğluna kömək etmək, ona istirahət – dinclik vermək məqsədilə dilə tutmağa çalışdı [13, 61].

Üzə durmaq – Mən yüzədən yuxarı roman oxumuşam, sən bu kitabxanadan mənə lazım deyil – Züleyxa gözlərini süzə-süzə **üzə durmağa** başladı [12, 171]. Görürsənmi gələn necə haqqına **üzə durub**? [12, 171].

Üzə qaldırmaq – Dil deyəndə, mən süpürgəçiyəm, bacı, ancaq gəlini elə **üzə qaldırmaq** olmaz [12, 172].

Gözü vermək – Elə bu zamandan o özünü mübarizər kimi **gözü verir** [12, 215].

VI. Çıxışlıq halında olan isimlərə köməkçi feillərin əlavəsi. Məsələn: **başdan çıxarmaq**, **əldən qoymaq**, **gözdən-qulaqdan qoymaq**, **gözdən keçirmək**, **əldən buraxmaq**, **əldən çıxarmaq** və s.

Başdan çıxarmaq – Əlqərəz, Fikrət Cəvahir **başdan çıxarmışdı** [13, 27].

Əldən qoymaq – Şəhla xanım və Katibə xala Mehman **əldən qoymurdular** [12, 46]. Müsamirə fasiləsində Katibə xala Mehman **əldən qoymadı**, onu bacısı Şəhla xanımın tanış etdi [12, 24]. Bu adam güclə kəndlinin başını qırıb, bir şahı pulunu alıb **əldən qoyacaq** [9a, 201].

Gözdən-qulaqdan qoymaq – Bayırı **gözdən-qulaqdan qoymayan** Xatun mətbəxdən çıxıb: Sizə nə lazım ola, qardaş? – Deyə qərribə adamı ehtiyatla süzüb soruşdu [12, 59].

Gözdən keçirmək – Əbdürrəhman döndü ağaran saç-saqqalını **gözdən keçirtirdi** [12, 163].

Əldən buraxmaq – Prokuror gərək Məmməd xan gədənin bu şər işində ədaləti **əldən buraxmasın** [12, 79].

Əldən çıxarmaq – Çalışsın, çapalayrsan, adamları dara qısnayırsan, baxırsan ki, hərəsi balıq kimi bir yana şütüyüb quyruğunu **əldən çıxarıb** [12, 247].

VII. Mənsubiyyət şəkilçili çıxışlıq halında olan adın feillə birləşməsi yolu ilə: məsələn: **boynundan atmaq**, **başından eləmək** və s.

Boynundan atmaq – Bəli, susmaq, udmaq və **boynundan atmaq** deyə Şəhla xanım öz qızına möhkəm-möhkəm tövsiyə etmişdi [12, 339].

Başından eləmək – Yoxsa evinə gələn qonağı **başından eləyirsən**? [12, 145].

VIII. Təktərəfli müəyyən təsirlik halındakı isimlə təktərəfli yönüklü halında olan isimlərin feillərlə birləşməsi yolu ilə: məsələn: **gözləri kəlləsinə çıxmaq**, **canını dişinə tutmaq** və s.

Gözləri kəlləsinə çıxmaq – Kamilov barışmaz, ağzından süd iyi gələn bir gəncə üz-üzə gəldiyini gördü. onun **gözləri kəlləsinə çıxdı** [12, 122]. O qızıl saatın zəncirini uzadıb hərleyə hərleyə Mehmanın boğazına dolamaq **gözləri kəlləsinə çıxana** qədər çəkmək bizim əlbuyuruqçumuz oluncaya qədər onu hövkləməkdir [12, 213].

Canını dişinə tutmaq – Qəbiristanı yolu düşəndə **canını dişinə tutub gedərdi** [13, 52].

IX. III növ təyini söz birləşməsinə feillərin əlavəsi ilə. Məsələn: **gözünün odunu almaq**, **əlinin suyunu göstərmək**

və s.

Gözünün odunu almaq – O sən **gözünün odunu almaq** istəmişdir [12, 148]. Lap elə bu başdan qayınananın **gözünün odunu al** [12, 179].

Əlinin suyunu göstərmək – O indi **sənə əlinin suyunu göstərmək** istəmişdir [12, 82].

Göründüyü kimi, bədii ədəbiyyatdan götürdüyümüz bu nümunələrdə idiomlar özləri-özlərini həm izah, həm təqdim, həm də təsdiq edir. Sadalanan somatik idiomların sayını artırmaq da olar, ancaq bu nümunələrdən biz nəinki yazıda, gündəlik danışığımızda da istifadə edirik. Bunlar xalq təxəyyülünün məhsuludur ki, nəsildən-nəslə keçərək dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır.

İdiomatik ifadələrin bir hissəsi də cəmiyyətin tarixi ilə əlaqədardır. Cəmiyyətin inkişaf tarixi hər bir xalqın dilinin idiomatik fonduna spesifiklik gətirmişdir. İdiomatik ifadələrdə inkişafın tarixi mərhələləri təyin olunur, xalqın keçmiş, indiki vəziyyəti və gələcəyi göstərilir.

Müasir dövrdə elə bir dil yoxdur ki, onun lüğət tərkibi yalnız öz frazeoloji birləşmələrindən, idiomlarından ibarət olsun. Hazırda elmin, texnikanın inkişafı ilə bağlı xalqlar elmi, mədəni, iqtisadi, siyasi cəhətdən çox əlaqədirlər. Bir dildən başqa dilə keçən, müxtəlif xalqların bir-biri ilə sıx əlaqəsi nəticəsində əmələ gələn idiomlar beynəlxalq idiomlar adlanır. Məsələn: ingilis dilində idiomların çoxu Qədim Roma tarixindən, Qədim Roma yazıçılarının əsərlərindən, eləcə də Yunan tarixindən və digər əfsanələrdən, fransız

dilindən və yazıçılarının əsərlərindən götürülmüşdür. Alman dilində ərəb dili ədəbiyyatından alınmış idiomlar “Min bir gecə nağılları”ndan, “Ələddinin şəhərli çırağı”ndan tərcümə edilmiş idiomlardır. Amerika mənşəli idiomların müəyyən hissəsini Amerika bədii ədəbiyyatından alınmış idiomlar təşkil edir. Amerikalı yazıçıların əsərlərindən alınmış idiomlar ingilis dilinin lüğət tərkibinə daxil olmuş, hal-hazırda da ingilislər tərəfindən geniş istifadə olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. M. Hüseynzadə. *Müasir Azərbaycan dili*. Bakı, 1954.
2. S. Murtuzayev. M. F. Axundovun komediyalarının frazeologiyası. *Azərbaycan EA nəşri*, Bakı, 1958.
3. S. Cəfərov. *Müasir Azərbaycan dilinin leksikası*. ADU nəşri, Bakı, 1958.
4. *Müasir Azərbaycan dilində söz birləşmələri*. Bakı, 1961.
5. Y. Seyidov. *Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri*. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1966.
6. H. Bayramov. *Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları*. Maarif nəşriyyatı, Bakı, 1978.
7. M. Mirzəliyeva. *Türk dilləri frazeologiyasının nəzəri problemləri*. Bakı, 1995.
8. Ə. Hacıyeva. *İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur semantik xüsusiyyətləri*. Bakı, Nurlan, 2004.
9. *Dünya uşaq ədəbiyyatı kitabxanası*: a) C. Məmmədquluzadə, b) Ə. Haqverdiyevin əsərləri. Bakı, Gənclik, 1983.
10. *Cənnətin qəbz*. Ə. Haqverdiyevin əsərləri: a) *Xoridanın cəhənnəm məktubları*, b) *Odabaşının hekayəsi*. Bakı, Azərnaşr, 1986.
11. S. Rəhimov. *Seçilmiş əsərləri*, 4-cü cild. Bakı, Azərnaşr, 1970.
12. S. Rəhimov. *Seçilmiş əsərləri*, 5-ci cild. Bakı, Azərnaşr, 1974.
13. G. Hüseynoğlu. *Seçilmiş əsərləri*, 1-ci cild. Bakı, 1993.

Статья посвящена отражению специфики и особенностей культуры в языке на примере фразеологизмов азербайджанского языка. Темой основного исследования является изучение фразеологических единиц, с точки зрения нахождения правила структурных моделей, их семантических и функциональных особенностей.

В статье так же рассматриваются структурно – соматические особенности фразеологических оборотов и эквиваленты тоже самых фразеологических единиц в Азербайджанском языке.

Основные и ведущие формы, идиоматического выражения, связанные с семантикой являются на одинарными и неповторимыми. И в связи с этим их невозможно заменить с другими лингвистическими, сематическими моделями. Идиомы используются в предложениях и контекстах а так же они связаны между собой, для их использования требуется отличное знание языка.

В языковой системе идиоматические единицы занимают особое место. Каждое словосочетание в языковой системе вне парадигматической стороны, то есть оцениваются как коммуникативные единицы идиоматического корпуса.

Каждая идиоматическая единица обрывается индивидуально и в таком виде входит в идиоматический состав языка. Идиоматические единицы как часть языка предполагают основные его стороны, особенности.

The article looks at specifics and characteristics of culture language based on English and Azerbaijani phraseological units. The theme of investigation is the studying of phraseological units in the aspect of finding the rules of their structural modeling, their semantic and functional peculiarities.

This article deals with the structural-somatic features of phraseological components and their equivalents in Azerbaijan language. The main purpose of the researches is helping English language teachers in grammar teaching process. In teaching lexicology, and in translating from English to Azerbaijan and from Azerbaijan to English. In this regard, learning theoretical and practical features of the phraseological units and their components make easy to enlarge and to form English-Azerbaijani dictionaries and text books.

The main and leading features of phraseological units are associated with their peculiar and unique semantics. It is the reason that it is impossible to substitute them with any non-linguistic somatic models. Phraseologisms are used connected with the sentence, context and are related to them. Using them demands to possess excellent language skills.

The idiomatic units have the special place in the language system. Every word combination is available beyond the paradigmatic features in language system, namely it is assessed as the communicative units of idiomatic corps. Every idiomatic unit is formed individually and includes to the idiomatic content of language in this manner. Idiomatic units contain the main features and characteristics of language as the main part of it.

MƏHƏMMƏD FÜZULİNİN “SƏHHƏT VƏ MƏRƏZ” ƏSƏRİNİN TƏHLİLİNDƏ FƏAL TƏLİM METODLARINDAN İSTİFADƏ

Şəhla MƏCİDOVA,

Şirvan şəhərindəki 16 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Müasir kurikulum şagirdlərin öyrəndiklərini dərk etməyi, tətbiq etməyi, bilik və bacarıqlarından oxşar vəziyyətlərdə istifadə etməyi formalaşdırmağı tələb edir. Bu deyilənlərə nail olmaq və məqsədyönlü iş aparmaq üçün müəllim daim axtarışda olmalı, öz üzərində işləməli, İKT-dən istifadə etməyi bacarmalıdır. Təhsilin qarşısına qoyulan yeni tələblərin həyata keçirilməsi, təhsilin keyfiyyətinin yüksəldilməsi şagirdlərin gələcək həyata hazırlanmasının ən vacib şərtidir. Biz müəllimlər yeni təlim texnologiyalarını tədris prosesinə tətbiq etmək, yaradıcılıq axtarışında olmaq, pedaqoji ideyaların nəzəri və praktik məsələlərini öyrənmək üçün yeni metodlardan, iş üsullarından istifadəni bacarmaqla ədəbiyyatı öyrətməli və şagirdlərə sevdirməliyik. Ədəbiyyat fənni kurikulumunda üç məzmun xəttindən biri ədəbiyyat və həyat həqiqətləridir. Hər bir ədəbiyyat dərsinin məqsədi müəyyən bir ideyanı, milli-mənəvi dəyərləri şagirdlərin mənəvi dünyasına, düşüncəsinə daxil etmək, onların bu məqsəd və amala xidmət etməsini təmin etməkdir. Ədəbiyyat fənninin köməyi ilə şagirdlərdə öz fikrini ifadə etmək, nəticə çıxarmaq, həyatda daha sağlam və düzgün yaşamaq bacarıqlarına sahib olmaq, ana dilini sevmək kimi dəyərlər formalaşdırılır.

Mən dil-ədəbiyyat müəllimi kimi üzərimə düşən vəzifənin mahiyyətini dərk edir, tədris etdiyim fənnin hər bir mövzusunə yaradıcı yanaşır, mövzunu bugünkü həyatımızla əlaqələndirir, şagirdlərə mənəvi dəyərlər aşılamağa, onların cəmiyyətimiz üçün faydalı, savadlı gənclər kimi yetişməsinə çalışıram.

Ədəbiyyat dərslərinin bir vacib cəhəti də sinifdən xaric oxu materiallarının nə dərəcədə əhəmiyyətli olması və məzmun-ideyasının uşaq dünyasına göstərdiyi təsirdir. Məlum olduğu kimi, sinifdən xaric oxu materialları əsasən dərslərdə verilir. Bəzən də adları qeyd edilməklə tövsiyə edilir. Müəllimə də seçim etməkdə sərbəstlik verilir. Təbii ki, müəllim də bu əsərləri seçəndə şagirdin yaş səviyyəsini, dünyagörüşünü, əsərdə verilən ideyanın onların mənəvi dünyasına müsbət təsirini nəzərə almalıdır. Belə əsərlərdən biri də Məhəmməd Füzulinin “Səhhət və Mərz” əsəridir. Əsərin çox maraqlı süjet xətti var. Burada baş verən hadisələr özü də məkan etibarilə maraqlıdır. Asimanda (Cəbrut) doğulan, İlahi dünyanın (Lahut) sakini Ruh adlı bir varlıq bir gün insanlar aləminə (Nasut) səyahət etmək istəyir və Bədən adlı məmləkəti görür. Bu diyarı dörd qardaş (Qan, Sevdə, Səfra və Bəlğəm) idarə edir və diyar üç şəhərdən ibarətdir: Dimağ, Ciyər və Ürək şəhəri.

Bunların hər birinin xidmətçiləri var. Ürək şəhəri onun daha çox xoşuna gəlir. Oranı özünə paytaxt seçir, oradan cəfa əhli olan Ədavət, Qorxu və Qəm qovur. Ürək şəhərinin məclisində dörd qardaşın haddən artıq yeyib içməsi özlərini itirməsinə səbəb olur və ixtilaf düşür. İxtilafın düşməsindən istifadə edən Ədavət, Qorxu və Qəm onların üzərinə hücumla keçir. Əql ləşkəri Qəmin qoşununu darmadağın edir, Qəm və Qorxunu əsir alır, Ədavət isə qaçıb Məraz (Xəstəlik) adlı bir amansızdan kömək istəyir. Məraz öz məli niyyətini həyata keçirmək üçün Qida vasitəsilə Bədənə daxil olur və bu diyarı darmadağın etmək istəyir. Ancaq hər dəfə Səhhət (Sağlamlıq) Əqlin köməyindən istifadə edərək Mərazı qalib gəlir.

Bu əsəri sinifdən xaric oxu üçün seçməyim təsadüfi deyil. Çünki uşaqlara kiçik yaşlardan düzgün qida, meyvə və tərəvəzdən istifadənin xeyri, çirkləndirici ərzaqdan istifadə etmənin zərəri haqqında mütləq məlumat verilməlidir. Bu əsər isə orqanizmdə baş verən fəsadları o qədər canlı və müfəssəl verir ki, əsərlə tanışlıqdan sonra istər-istəməz insan düzgün qidalanmağa çalışır və sağlamlığına daha çox diqqət yetirir. Eləcə də bu əsərin özünəməxsus məzmunu ilə bərabər mənəvi tərəfi də vardır. Şagirdlərin yaxşılıq, pis-

lik, lovğalıq, heç kəsi bəyənməmək, birini anlama və dəstək olma kimi müsbət və mənfi keyfiyyətlərin dərk edilməsi üçün çox maraqlı əsərdir.

Müəllim hər bir əsəri keçərkən dərsin məqsədini əvvəlcədən müəyyənləşdirməli, ona uyğun təlim metodlarını seçməlidir. Fəal təlim metodunun məzmununa uyğun seçilməsi dərsin məqsədinə uğurla nail olmağa zəmin yaradır. Belə məzmunla malik əsərin təhlili üçün bu məzmun standartlarını müəyyənləşdirirəm:

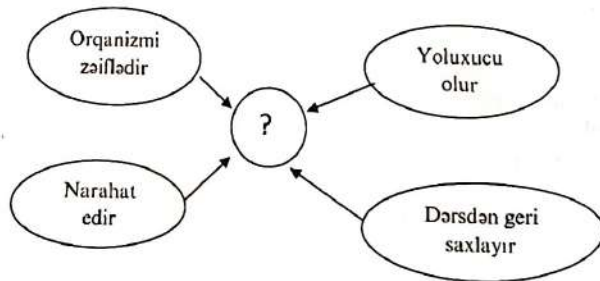
1.2.2. Bədii əsərlərdəki qəhrəmanların davranış və əməllərinə görə səciyyələndirir;

1.2.4. Bədii əsərin mövzusunı, ideyasını şərh edir, əsaslandırılmış müna-sibət bildirir;

2.1.2. Bədii əsərlərlə bağlı fikirlərini obrazlı sözlərdən və ifadələrdən istifadə etməklə şərh edir;

2.2.1. Müzakirələrdə ümumi rəyə gəlmək bacarığını nümayiş etdirir.

Məlumdur ki, motivasiya fəal dərsin ən mühüm mərhələlərindən biridir. Məhz motivasiyanın nə dərəcədə məzmunla uyğun verilməsi dərsin sonrakı gedişi və təlim məqsədinin həyata keçirilməsi üçün böyük rol oynayır. Əsərin məzmununa nəzər yetirərək. Dərsin motivasiyasını aqli hücumla başlayırıam:

Əlbəttə ki, şagirdlər bunun xəstəlik olduğunu biləndən sonra BİBÖ cədvəlini uşaqlara paylayıb "öyrəndim" hissəsini dərsin sonuna saxlamaq şərtlə xəstəlik haqqında bildiklərini yazmağı tapşırıram.

Daha sonra uşaqlara karusel üsulundan istifadə edərək iş vərəqlərində belə suallarla müraciət edirəm və fikirlərini öyrənirəm:

1. Xəstəliyi yaradan səbəbləri bilirsinizmi?

2. Xəstəliyin sizin orqanizminizdə yaratdığı fəsadlardan xəbəriniz varmı?

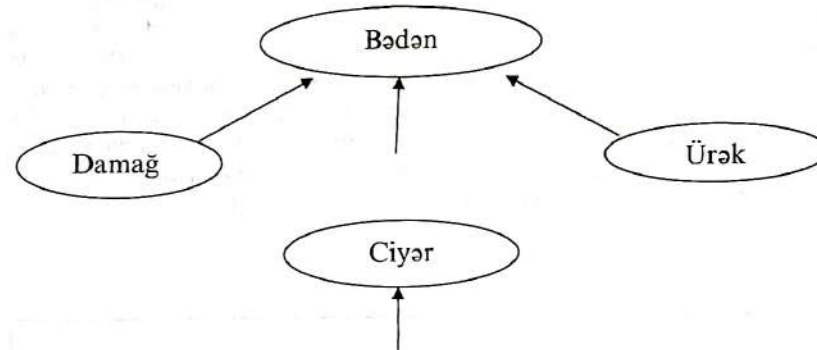
3. Xəstəlikdən qorunmaq üçün nə etmək lazımdır?

4. Sağlam həyat tərzi təkcə xəstəlikdən qorunmaqla kifayətlənirmi?

Cavabları ümumiləşdirib "Səhhət və Məraz" ("Sağlamlıq və xəstəlik") əsərində olanlarla müqayisə aparıram.

Əsərin baş verdiyi üç şəhəri və onun xidmətçilərini klaster vasitəsilə göstərirəm:

Əsərdəki obrazlardan istifadə yolu ilə onun ideyasını daha aydın vermək olar. Belə ki, obrazlar xəritəsində uşaqlar

1. Samiə 1. Qaziyyə 1. Ümid
2. Basirə 2. Namiyyə 2. Qorxu
3. Şammə 3. Müvəllidə 3. Məhəbbət
4. Zaiqə 4. Müsəvvirə 4. Ədavət
5. Lamiyə 5. Cazibə 5. Fərəh
6. Hissi-müştərək 6. Masikə 6. Qəm
7. Xəyal 7. Hazimə
8. Mütəssərrifə 8. Dafiə
9. Vahimə
10. Hafizə

Səhhət, Məraz, Qan, Sevdə, Səfra və Bəlgəmin xüsusiyyətlərini ayırd edir və onları əsaslandırır. Yaxud rollu oyundan istifadə edərək şagirdlər üç qrupa bölünür. Qruplar Dimağ, Ciyər və Ürək

şəhərinin xidmətçilərinin rolunu oynayır obrazlı sözlərdən və ifadələrdən istifadə etməklə fikirlərini şərh edirlər.

Əsərin mənəvi dəyəri ondan ibarətdir ki, şagirdlər burada baş verən

hadisələrdə xeyrin şəra qalib gəldiyini, pisləyin insana yalnız zərər verdiyini dərk edirlər və onlar ümumbəşəri dəyərlərə də yiyələnir, hər çətinliyə üstün gələn Ümid və Əqlin timsalında ağıl insan həyatındakı əhəmiyyətini başa düşürlər.

Bu dərstdə müəllifin digər əsəri – “Meyvələrin söhbəti”ndən də bir parça oxunur və orada da bəzi meyvə və tərəvəzlərin faydaları qeyd edilir. Eyni zamanda, bu əsərlə qarşılaşdırlar qədim mənfə cəhətlərin pislənməsi verilir.

Dərsin sonunda BİBÖ cədvəlinin “öyrəndim” hissəsinə də şagirdlər öz qeydlərini yazırlar. Qiymətləndirmə isə müxtəlif meyarlara əsasən aparılır.

Düşünürəm ki, belə əsərlərin sinifdən xaric oxu materialı kimi öyrənilməsi və ya məktəb tamaşası kimi tətbiq edilməsi şagirdlərin təkcə ədəbiyyat dərslərinə deyil, həmçinin həyat

bilgisi, biologiya, coğrafiya fənlərinə olan marağını da artırır.

Fəal təlim ölkəmizdə yenidir, onun təməli yenicə qoyulur, hələ də onun tətbiqində müəyyən çətinliklər var və öyrənməli çox nəzəri və praktik işlər qarşıdadır. Lakin qeyd edilməlidir ki, fəal dərslər daha çox tədqiqat xarakteri daşıması, şagirdlərin fikirlərinə, düşüncələrinə üstünlük verilməsi onların dərslə marağına səbəb olur, işgüzarlığını artırır. Buna təkcə metod və üsullarla nail olmaq mümkün deyil, eyni zamanda müəllimlərdən peşəkarlıq, hər bir şagirdə fərdi yanaşma, diqqət və geniş məlumatlılıq tələb edir. Bu sahədə müsbət nəticələrin əldə edilməsi isə tədris etdiyimiz fənlərin müasir tələblər səviyyəsində daha da uğurlu alınması üçün böyük imkan yaradır.

Oxucuların nəzərinə

Jurnalımıza 2016-cı il üçün abunə yazılışı davam edir.

Bakı şəhəri üzrə abunə yazılmaq istəyənlər aşağıdakı mətbuat yayımı firmalarına müraciət edə bilərlər:

1. “Qasid”. Ünvan: Cavadxan, 21; telefon: 4-93-16-43; 4-30-02-24
  2. “Səma”. Ünvan: H.Cavid, 9, mənzil 63; telefon: 4-94-09-59; 4-94-02-52
  3. “Kaspi”. Ünvan: Mətbuat pr., 25; telefon: 5-10-61-96
  4. “Qaya”. Ünvan: Akademik H.Əliyev küç., 82 “q”; telefon: 5-64-63-45; 4-65-67-13
- Rayonlarda isə abunəni Azərbaycan Mətbuat Yayımı İstehsalat Birliyinin yerli yayım şöbələri aparır.

Redaksiya.

BƏXTİYAR VAHABZADƏNİN “BAYRAQ” ŞEİRİNİN TƏDRİSİ

Ruhəngiz QƏRİBOVA,
Məktəb-Lisə Kompleksinin müəllimi

Artıq bir neçə ildir ki, ölkəmizdə təhsil islahatı uğurla həyata keçirilir. Bu prosesdə, təbii ki, müəllim aparıcı simadır. Dərsləri kurikulum əsasında qurmaq, yeni dərslərlə işləməyi öyrənmək, dərslərin, təhsilin şagirdyönümlü və nəticəyönümlü olduğunu nəzərə almaq müəllimin ümdə vəzifələrindəndir. Yüksək nəticələr əldə etməyin optimal yollarından biri də yeni təlim texnologiyalarını (interaktiv təlim metodlarını) dərindən mənimsəmək, dərslərində bu metodlardan və İKT-dən istifadə etməkdir. Bunu nəzərə alaraq, dərslərimi günün tələbləri səviyyəsində qurmağa, yeni təlim texnologiyalarından mütləq olaraq istifadə etməyə çalışıram.

Məlumdur ki, zəngin mədəniyyəti, dönməz əqidə və məslək sahibi olan ləyaqətli vətəndaşlar tərbiyə etmək, milli birlik və bəşəri dəyərləri özündə yaşadan gənclər yetişdirməkdə Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinin üzərinə daha çox yük və məsuliyyət düşür. İnsanı ali yüksəkliyə ucaldan milli qürur, vətəndaşlıq dəyəridir. Həmişə nəzərə almalıyıq ki, işğal altında olan torpaqlarımızın azad edilməsi, müstəqil dövlətimizin, xalqımızın gələcək inkişafını təmin edəcək gənclərin yetişdirilməsi onların milli vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə olunmasından çox asılıdır.

Həmkarlarım ilə paylaşmaq istədiyim bu dərslər nümunəsi mövzusa görə qeyd etdiyim problem baxımından

çox səciyyəvidir.

Sınıf: VI.

Fənn: Azərbaycan dili.

Mövzu: B.Vahabzadənin “Bayraq”

şeyri.

Məzmun xətləri:

2.1.2 – şeirdə rast gəldiyi obrazlı ifadələrin mənasını izah edir.

2.2.1 – Nəzmlə yazılmış mətndə obrazlı ifadələrlə verilmiş sətirləti informasiyanı müəyyənləşdirir və izah edir.

4.1.4 – Mətdəki orfoqrafik və qrammatik səhvləri redaktə edir.

İş forması: qruplarla iş, kollektivlə iş.

İş üsulları: Venn diaqramı, əqli hücum, müzakirə, layihə.

İntegrasiya: tarix, təsviri incəsənət.

Resurslar: dərslər, şəkillər, iş vərəqləri, rəngli karandaş, proyektor.

Dərsin gedişi:

Motivasiya: Şagirdlərin diqqəti ekranda əks olunan bayrağın aşağıdakı şəkillərinə yönəldilir.

Təzə mövzuya keçid almaq üçün şagirdlərə tədqiqat sualı verirəm:

Verilmiş şəkilləri bir-biri ilə əlaqələndirən nədir? (Bax: şəkil 3).

Münasib cavablar alındıqdan sonra isə şagirdlərə B.Vahabzadənin “Bayraq” şeirini təqdim edirəm.

Tədqiqatın aparılması üçün şagirdlərə aşağıdakı suallar verilir və bütün dərslər prosesində onlar bu suallara cavab tapmağa yönəldilir:

1) Bayrağın dövlət üçün əhəmiyyəti?

2) B.Vahabzadənin "Bayraq" şeirinin əsas ideyası və əhəmiyyətini nədə görürsünüz?

Tədqiqatın aparılması və müəyyən nəticəyə gəlmələri üçün şagirdləri dörd qrupa ayırıram və hər qrupa iş vəzifələrində yazılmış tapşırıqları paylayıram.

I qrup: "Sülh".

Şeirin ikinci bəndini ifadəli oxuyun, müəllifin çatdırmaq istədiyi fikri izah edin.

Aşağıdakı şeirdə hansı əvəzliliklər var? Onların növünü və xüsusiyyətlərini göstərin.

Əgər adamsansa, sev adamları,

Demə: bu dostumdur, o, düşmənimdir!

Demə: əzizimdir ev adamları,

De: mən bu xalqnam, xalq da mənimdir.

II qrup: "Dostluq".

Şeirin üçüncü bəndini ifadəli oxuyun, ideyasını izah edin. Aşağıdakı şeirdə hansı əvəzliliklər var, xüsusiyyətlərini sadalayın.

Yaşa bu dünyada yaşatmaq üçün,

Yaşama bir kəsə daş atmaq üçün.

İnsan ol, insanın qəlbini qırma,

Hörmət et, hörmətə sən çatmaq üçün.

III qrup: "Birlik".

Şeirin dördüncü bəndini ifadəli oxuyun, ideyasını izah edin. Venn diaqramında işarə və şəxs əvəzliliklərinin oxşar və fərqli cəhətlərini göstərin.

IV qrup: "Zəfər".

Şeirin beşinci bəndini ifadəli oxuyun, ideyasını izah edin. Nöqtələrin yerinə uyğun gələn əvəzlilikləri yazın (kimsə, mən, nə, necə).

Səs salma, yatanlar ayılar, qoy hələ yatsın,

Yatmışları razı deyiləm .... oyatsın,

Tək-tək ayılan varsa da həqq dadına çatsın,

....salım olum cümlə cahan batsa da batsın.

Millət... tarac olur olsun nə işim var?

Düşmənlərə möhtac olur olsun, nə işim var?

Qrupun liderləri növbə ilə gəlidiyi qənaətlərin təqdimatlarını edirlər.

Tədqiqat prosesində şagirdlər belə bir nəticəyə gəlirlər:

– Bayraq dövlətin varlığını tanıdan atributlardan biridir. B.Vahabzadə bu şeirdə bayrağı müstəqil dövlətimizin mühlüm rəmzi kimi qiymətləndirir. Tariximizin qədimliyindən bəhs edən şair bugünkü müstəqilliyimizin xalqımızın, əsgərlərimizin apardığı mübarizələr sayəsində bərqərar olduğundan bəhs edir. Şair bayrağı əsgər silahı ilə bir görür. Bayrağın müqəddəsliyindən, enməzliyindən danışır.

Tapşırıqlar yerinə yetirildikdən sonra şagirdlərə əlavə maraqlı məlumatlar da verilir. Bunun üçün layihə metodundan istifadə edərək sinfin bir neçə fəal şagirdinə bayraq mövzusunda yazılmış başqa şeirləri tapmağı və təqdim etməyi tapşırıram. Sonra onlar öz axtarışlarının nəticələri haqqında sinif yoldaşlarına məlumat verirlər. Daha sonra isə dövlət tərəfindən təsis edilmiş "Bayraq" ordeninin mahiyyətini əks etdirən təsvirlər monitorada əks olunur.

Dərsin sonunda isə şagirdlərin bilikləri qiymətləndirilir və onlara ev tapşırığı kimi B.Vahabzadənin "Bayraq" şeiri haqqında esse yazmaq tapşırılır.

NİTQ MƏDƏNİYYƏTİ VƏ NORMATİVLİK

Samirə MƏRDANOVA,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Açar sözlər: norma, nitq mədəniyyəti, orfoqrafiya, orfoepiya.

Ключевые слова: норма, культура речи, орфография, орфоэпия.

Keywords: norm, speech culture, orthography, orthoepy.

Nitq mədəniyyəti insanlara məxsus ümumi mədəniyyətin ən vacib və aparıcı tərkib hissələrindən biri sayılır. Respublikamızın müstəqillik əldə etdiyi bir dövrdə öz ana dilini mükəmməl bilən, bu dildə öz fikirlərini səlis və sərbəst şəkildə ifadə edən, mədəni nitqə malik insanların yetişdirilməsi vacib məsələlərdəndir. Belə ki nitq mədəniyyətinə yiyələnən şəxs həmişə cəmiyyətdə seçilərək rəğbət qazanır, ictimai həyatın bir çox sahələrində fəal və məhsuldar iştirak etmək imkanına malik olur. Zəngin söz ehtiyatına malik olan, ana dilinin bütün incəliklərini bilən, danışq və yazı zamanı orfoqrafik, orfoepik qaydalara, qrammatik qayda-qanunlara, üslub normalarına əməl edən, nitqin etik normalarını gözləyən şəxs yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnə bilər.

Nitq mədəniyyəti yüksək inkişaf səviyyəsinə çatmış, dilin qanunauyğunluqları ilə tənzimlənən sabitləşmiş qaydalar sisteminə, yəni ədəbi dil və onun normalarına əsaslanır. Ədəbi dilin fonetik, leksik, qrammatik normaları dili bütün səviyyələrdə əhatə edir və kütləvi xarakter daşıyaraq hamı tərəfindən qəbul edilib anlaşılır. Bu normalar sayəsində dil müxtəlif şəraitdə öz ünsiyyət fəaliyyətini yüksək səviyyədə həyata keçirir və onlarsız ədəbi dil və nitq mədəniyyətini təsəvvür etmək mümkün deyil. Mədəni

nitqə yiyələnən hər kəs bu normalardan yerində və məqsədəuyğun istifadə etməlidir, əks təqdirdə, bu hal cəmiyyət tərəfindən yaxşı qarşılanmaz, danışanın savadının, mədəni səviyyəsinin aşağı olduğundan xəbər verər.

Şifahi və yazılı nitqdə ədəbi dil normalarına əməl etmək vacibdir, lakin nitq mədəniyyətinə yiyələnən təkcə bununla bitmir. Bununla yanaşı, dildə mədəni nitqin aydınlıq, düzgünlük, sadəlik, dəqiqlik, yığcamlıq, zənginlik, ifadəlilik və s. kimi tələblərini gözləmək lazımdır. Məsələn, aydınlıq- dinləyici və oxucunun nitqi asanlıqla başa düşməsi, yığcamlıq- fikrin qısa, aydın, lakonik şəkildə ifadəsi, təmizlik- ədəbi dilin normalarına uyğun gəlməyən dil vahidlərinin işlədilməməsi, düzgünlük- həm yazılı, həm də şifahi nitqdə qrammatik qaydalara əməl etmək, zənginlik- nitqdə işlənən dil ünsürlərinin müxtəlifliyi və coxluğu, sadəlik- anlaşılıqlı olması deməkdir. Nitqin ifadəliliyi dedikdə isə üslub baxımından ən uğurlu dil vasitələrindən istifadə etmək bacarığı başa düşülür.

Dil bu gün hər kəs üçün milli müstəqilliyimizin başlıca şərtidir və dilimizin hər bir daşıyıcısının vəzifəsi – dilin qaydalarına, normalarına riayət etmək, onun təmizliyini, saflığını, gözəlliyini qorumaq, korlanmasına əsla yol

verməməkdir. Bu baxımdan ölkə Prezidenti İlham Əliyevin 23 may 2012-ci il tarixdə imzaladığı "Azərbaycan dilinin qloballaşma şəraitində zamanın tələblərinə uyğun istifadəsinə və ölkədə dilçiliyin inkişafına dair Dövlət Proqramı haqqında" sərəncam, son dərəcə mühüm bir sənəddir. Sərəncamda deyilir: "Ölkəmizin zaman-zaman müxtəlif imperiyalar tərkibində yaşamağa məcbur olmasına baxmayaraq, ana dilimiz həttə bu ağır vaxtlarda belə milli məkurənin, milli şüurun və milli-mədəni dəyərlərin layiqincə yaşamasını və inkişafını təmin etmişdir. Bu gün onun qorunması və qayğı ilə əhatə olunması müstəqil Azərbaycanın hər bir vətəndaşının müqəddəs borcudur".

Dilin qorunmasından söhbət düşəndə, adətən, kütləvi informasiya vasitələrinin – radio və televiziya verilişlərinin, mətbuatın və s. dili önə çəkilir ki, bu vasitələr ədəbi dilimizin təbliğatçıları, qoruyucularıdır. Bu informasiya vasitələrinin əsas vəzifələrindən biri dinləyicilərə və oxuculara etalon səviyyəli nitq nümunəsi təqdim etməkdir. Lakin istər ekran-efir, istərsə də digər informasiya vasitələrinin dili tələb olunan səviyyədə deyildir. Diktorların, aparıcıların, verilişlərə dəvət olunanların nitqində qüsurlar müşahidə olunur. Bu qüsurlar ədəbi dilin hər bir normasında özünü göstərir.

Həmisi məlumdur ki, səslərin sözlərdə müəyyən düzülüş forması və ünsiyyətdə ənənəvi deyiliş forması fonetik normanın orfoqrafik və orfoepik normaları ilə tənzimlənir. Daha dəqiq desək, orfoqrafik norma sözlərin düzgün yazılışı, durğu işarələrindən istifadə, sözlərin sətirdən-sətərə keçirilməsi, xüsusi isimlərin böyük hərflə yazılması, dırnaq

işarəsinin qoyulması və s. kimi məsələlərə nəzarət edir. Bu normalar dövlət tərəfindən təsbit edilərək orfoqrafiya və orfoepiya lüğətlərində öz əksini tapır.

Orfoepik norma isə şifahi nitqdə olan bir çox məsələlərə nəzarət edir. Məsələn:

a) Sözlərdə vurğunun düzgün qoyulması – kafedra, opera, Paris, İngiltərə, Sima, bəlkə və s. sözlərdə vurğunun düzgün qoyulmaması ilə bağlı orfoepik norma pozulmuşdur.

b) Dialekt tələffüzünə yol verilməməsi – şifahi nitqdə sözlərin *alacey, gələr, babon, nənən, həri, nəşün* kimi tələffüzü orfoepik normanın pozulması deməkdir.

c) Bəzi sözlərin hərfi tələffüzü, yəni yazıldığı kimi deyilməsi də qüsurlar sayılır və orfoepik normanın pozulması hesab olunur; bu həm alınma, həm də milli sözlərdə özünü göstərir, kanstitusiya əvəzinə konstitusiya, arfaepiya əvəzinə orfoepiya, kansert əvəzinə konsert deyilməsi, oynuyur əvəzinə oynayır, uşaqlar əvəzinə uşaqlar, qızdar əvəzinə qızlar deyilməsi yanlışdır.

d) Səslərin kəmiyyət baxımından düzgün tələffüz olunması – ərəb dilindən alınmış sözlərdə uzun saillərin tələffüzü də orfoepik norma tərəfindən nizamlanır – tarif [ta:rif], xiyaban [xiya:ban], xakimiyyət [ha:kimiyyət] və s.

Televiziya, internet sahifələrində, saytlarda dil baxımından çoxsaylı nöqsanlara, səhvlərə yol verilir. Kim necə istəyirsə, yazır və danışır, bunun nəticəsində isə orfoqrafik və orfoepik normalar pozulmuş olur, fikir anlaşılmır və nəticədə dilimiz korlanır. Son vaxtlar gənclərin istər yazılı, istərsə də şifahi

nitqində bir sıra nöqsanlara rast gəlmək olar. Bu nöqsanlara misal olaraq sözlərin təhrif olunaraq tam və düzgün ifadə olunmaması, bəzi hərflərin bilərəkdən səhv yazılışı, xüsusilə, "ə" hərfinin "e" hərfi ilə göstərilməsi kimi hallara rast gəlmək olar. Məsələn: "necəsən" sözü "necesen" və ya "nes", "salam" sözü "slm", "səndən" və "məndən" tipli sözlər isə təhrif olunaraq deyildiyi kimi "sənnən" və "mənnən" formasında yazılır. "Ə" sailləsinin "e" kimi yazılmasına həttə televiziya vasitəsilə nümayiş etdirilən titrlərdə də rast gəlinir. Məsələn: *Medvedev beyanat (bəyanat) verdi*. Yaxud televiziya verilişlərində aparıcıların bir çoxunun nitqində dialekt tələffüzünə yol verilməsi artıq adət halını alıb. Məsələn: Bu gün bir təbrikimiz də olacay (olacax). Bu cür nöqsanlar ədəbi dilimizə xələl gətirir, televiziya verilişlərinin səviyyəsini aşağı salır. Düşünürəm ki, ixtisasından asılı olmayaraq hər kəs bu işə məsuliyyətlə yanaşmalı, dilimizi qorumaqlıdır. Xüsusilə diktor və aparıcılar, ictimai-siyasi xadimlər, ziyalılar, nətiqlər, aktyorlar ədəbi tələffüz normalarına əməl etməli, nitqin aydınlığına və səlisliyinə diqqət yetirməlidirlər.

Leksik norma da ədəbi dilin və nitq mədəniyyətinin əsas keyfiyyətlərindən olub, hər kəsdən sözün mənası və ya mənaları ilə yaxşı tanış olmağı, onu düzgün və yerində işlətməyi tələb edir. Sözdən düzgün istifadə ilə yanaşı, onun dəqiq, yerinə görə ifadəli, emosional işlədilməsi də leksik normanın tələblərindəndir. Əgər leksik normanın tələblərinə əməl olunmazsa, mədəni nitqə yiyələnmək mümkün olmaz. Bu tələblər aşağıdakılardır:

a) Sözlərin yerində işlənməsi;

məsələn: Hər dəfə onun bu halını görəndə könüm ağrıyır. (olmalıdır: ürəyim ağrıyır).

b) Yerli şivə və dialekt sözlərdən istifadə olunmaması; məsələn, hancarı (necə), ciji (ana), ceviz (qoz), yerpənək (xiyar) və s.

c) Köhnəlmiş sözlərin işlənməməsi: düş (yuxu), çin (düz), iraq (uzaq), görklü (gözlə) və s.

d) Loru söz və ifadələrin işlənməməsi; məsələn, hırıldamaq, gop eləmək, tıxmaq və s.

e) Varvarizmlərdən istifadə olunmaması; məs: molodes (afərin), vobşe (ümumiyyətlə), karoçe (qısaca), uje (artıq) və s.

f) Tüfeyli sözlərin işlənməsi; məs: şeydi, zaddı, aha, türkün məsəli və s.

g) Vulqar sözlərdən istifadə olunması

Leksik norma yuxarıda adlarını çəkdiyimiz söz qrupları ilə (dialekt sözlər, varvarizm, vulqarizm sözlər və s.) çox ehtiyatlı olmağı tələb edir. Əgər bu sözlər bədii məqsəd güdmürsə, ədəbi dil normaları onları işlətməyi qadağan edir.

İctimai ünsiyyətdə, eləcə də radio və televiziya verilişlərində daha çox nəzərə çarpan qüsurlardan biri ehtiyac olmadan alınma söz və ifadələrin – varvarizmlərin işlədilməsidir. Məsələn: nitqdə işlənən ok, bay, layk və s. kimi ifadələr dilimizi, onun saflığını pozur. Bu yaxınlarda televiziya verilişlərindən birində belə bir cümləyə rast gəldim: "Facebookda ən çox hansı statusunuz layk yığıbdir?" "Düşünürəm ki, İngilis dilində olan "like" sözünü "bəyənmək" ifadəsi ilə əvəz etmək daha düzgün olar. Bunun üçün alınma sözlərin ekranlara, qəzet-jurnal sahifələrinə çıxmasına hədsiz tələbkar-

lıqla yanaşılmalı, xüsusi prinsiplər gözlənilməlidir.

Son zamanlar yersiz olaraq həddindən artıq Türkiyə türkcəsinə məxsus söz və ifadələrin dilimizdə işlənməsi özünü göstərir. Məsələn: *proje, kultür, cözmək, yapmak, qurtulmaq, mihatsız, əngəlləmək, əndişələnmək, basqı, təlaşlandırmaq, sonucda, qatılmaq, önləmək, mutlu, yaşam, suçlamaq, bəstəçi, yolcu və s.* Məsələn: *Televiziya verilişində beynəlxalq məsələlərdən danışan icmalçı - "Bu açıq-açıqına provokasiya etməkdir", - deyər müsahibinə cavab verirdi. Başqa dillərə meyillilik xüsusilə gənclər arasında nəzərə çarpır. Düzdür, dillərə maraq və dilləri öyrənmək həvəsi müsbət hal kimi qiymətləndirilir. Ancaq birinci yerdə təbii ki, insanın ana dili gəlməlidir və başqa dilləri öyrənərkən ana dilini unutmamalı, onu başqa dillərə dəyişməməliyik. Bu məqamda Ulu öndər Heydər Əliyevin söylədiyi qiymətli fikirləri xatırlamaq yerinə düşür: "Hər bir azərbaycanlı, hər bir Azərbaycan vətəndaşı öz ana dilini, Azərbaycan dilini, dövlət dilini mükəmməl bilməlidir". Yaxud: "... Hər bir azərbaycanlı gənc çalışmalıdır ki, dünyanın çox dillərini - rus dilini də, ingilis dilini də, fransız dilini, ərəb, fars dillərini də mənimsəsin, öyrənsin. Bu lazımdır, çünki müasir dünya ölkələrinin bir-biri ilə sıx əlaqəsi bu gün və gələcəkdə insanlardan bir çox dili bilməsini tələb edir... Amma bunlarla yanaşı, bunlardan əvvəl öz ana dilimizi, Azərbaycan dilini mənimsəmək lazımdır, bu dildə yaxşı danışmaq lazımdır, bu dili ana dili kimi duymaq lazımdır, bu dili sevmək lazımdır..." Şübhəsiz ki, Azərbaycan dili də türk dilləri qrupuna aiddir və biz türk dilinə məxsus sözlərin*

dilimizdə işlənməsinin əleyhinə deyilik. Belə ki dillərimiz arasında gedən qarşılıqlı əlaqə nəticəsində Türkiyə türkcəsindən dilimizə keçən öncə, özəl, özəlləşdirmə, çağdaş, yüzillik, önəm, anlam və s. kimi sözlər hamı tərəfindən başa düşülür, işlədilir. Deməli, alınma söz o zaman dil üçün məqbul sayıla bilər ki, həmin söz əhəlinin böyük bir hissəsi tərəfindən qəbul olunsun. Ən başlıcası isə, həmin sözün dildə qarşılığı olmasın, dilin müəyyən bir anlayışı, məfhumu ifadə etmək üçün həmin sözə ehtiyac yaransın.

Ədəbi dilin qrammatik normasından danışarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu norma nitqdə sözlər və cümlələr arasında əlaqənin düzgün qurulmasını tələb edir. Cümlədə söz sırasının pozulması, mübtəda ilə xəbərin uzlaşmasında yol verilən səhvlər, şəkilçilərin ardıcılığı prinsipinə əməl olunmaması qrammatik normanın pozulması hesab olunur. Qrammatik normanın pozulması hallarına televiziya və mətbuatda tez-tez rast gəlinir ki, bu nitqdə ritmi pozur, onu kələ-kötür edir. Qrammatik norma bir çox məsələlərə nəzarət edir. Onlardan bəzilərini nəzəriniyə çatdırırıq:

1. İltisqaqiliyin tələbinə görə, Azərbaycan dilində söz kökünə əvvəlcə lek-sik, sonra qrammatik şəkilçilər qoşulmalıdır; məs: *dəmir-çi-lər*. Lakin bəzən iltisqaqiliyin pozulması hallarına da rast gəlinir ki, bu istisnaqlıq təşkil edir. Məsələn: *bağımızdakı, dayımgil və s.* Həmçinin qrammatik norma sözə şəkilçilərin artırılmasında ardıcılığın gözlənilməsinə də tələb edir.

Şəkilçilərdən bəhs edərkən, bir şeyi də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, nitqdə bəzən yersiz olaraq asemantik şəkilçilərdən, yəni lazımsız, artıq şəkilçilərdən

istifadə olunur. Fikrimizcə, bu cür şəkilçilərin nitqdə işlənməsinə ehtiyac yoxdur. Məsələn: *xoşbəxtçilik və ya bədbəxtçilik əvəzinə xoşbəxtlik, bədbəxtlik, yaxud narazılıq əvəzinə narazılıq, çatışmamazlıq yerinə çatışmazlıq işlənsə, daha düzgün olar və dinləyici tərəfindən müsbət qarşılanar. Məsələn: "Xoşbəxtçilikdən evdə heç kim olmayıb", "Onların arasında narazılıq var", "Bu böyük çatışmamazlıqdır" kimi cümlələrdə artıq şəkilçilərə ehtiyac yoxdur. Lakin təəssüf ki, adamların nitqində bu cür cümlələrə tez-tez rast gəlinir.*

2. Qrammatik norma saylardan sonra gələn isimlərin təkdə və ya cəmdə olmasını da tənzimləyir. Məsələn: *Hamıya məlumdur ki, müəyyən miqdar sayları ilə işlənen isimlər təkdə olur. Lakin qeyri-müəyyən miqdar sayları ilə işlənen isimlər bəzən təkdə, bəzən isə cəmdə ola bilər. Məsələn: Bir sıra, bir çox qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər cəmdə, az, xeyli, bir az, bir neçə, bir qədər qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isimlər təkdə, çox, onlarla, yüzlərlə tipli qeyri-müəyyən saylardan sonra gələn isimlər isə həm təkdə, həm də cəmdə işlənir. Sıra sayının aid olduğu isim isə çox vaxt təkdə olsa da, bəzən cəmdə də işləne bilər. Məsələn: "Yarışda bir sıra ölkə iştirak edirdi" əvəzinə "Yarışda bir sıra ölkələr iştirak edirdi", "Sənəddə bir neçə təkliflər öz əksini tapıb" əvəzinə "Sənəddə bir neçə təklif öz əksini tapıb", "Müşavirədə xeyli qonaqlar çıxış etdilər" əvəzinə "Müşavirədə xeyli qonaq iştirak etdi" işlənsə daha düzgün və məqsədəuyğun olar.*

3. Nitqdə inkarlıq anlayışı inkarlıq şəkilçiləri (-ma, -mə) və "deyil"

sözündən başqa "nə, nə də" inkarlıq bağlayıcıları ilə də ifadə oluna bilər. Lakin bu zaman inkarlıq şəkilçisinə ehtiyac qalmır. Məsələn: *O nə yazır, nə də oxuyur. Biz bu cümləni "O nə yazmır, nə də oxumur" şəklində ifadə etsək, dilimizin qrammatik normasını pozmuş olarıq. Təəssüf ki, qəzet səhifələrində, ən çox da danışq dilində bu qayda tez-tez pozulur.*

4. Ədəbi dildə cümlə üzvlərinin sırasının pozulması da qrammatik normanın pozulması deməkdir. Məsələn: *Ötən gecə Azərbaycanda zəlzələ olub səhərə yaxın. Xəbərlər verilişində aparıcının işlətdiyi bu cür cümlələr normativ nitqdə qüsurlu hesab olunur.*

5. Qrammatik normaya görə, cümlədə eyni və ya yaxınmənalı söz və ifadələr təkrar olunmamalıdır. Belə ki nitqdə təkrarçılıq oxucu və dinləyicidə ikrah hissi oyatdığı kimi, onu yorur və hövsələdən çıxarır. Məsələn: *Televiziyada işlənen "Araşdırmalar araşdırılır", "Yanğını söndürmək üçün yanğınsöndürən çağırıldı", "Xilasetməyə gələn xilasedicilər xeyli çalışdılar" kimi cümlələr bunu aydın göstərir.*

Yuxarıda sadaladığımız nitq normaları nitq mədəniyyətində mühüm rol oynayır və onlara riayət etmək hər bir nitq daşıyıcısının borcudur. Nitq mədəniyyətindən, ədəbi dilin normalarından bəhs etməkdə məqsədimiz bu işə diqqətin daha da artırılmasıdır, dilimizin qorunması, hər kəsin, xüsusilə jurnalist, aparıcı və diktorların ədəbi dil və onun normalarına, o cümlədən ədəbi tələffüz və vurğu qaydalarına əməl edib, ona tələbkarlıqla yanaşmalarıdır. Çünki onlar bu qaydaların əsas təbliğədisidirlər və cəmiyyətin bu sahədə maarifləndiril-

məsində onların böyük rolu var.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev N. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, "MBM", 2015.

2. Əliyev K. Nitq mədəniyyəti və üslubiyyətin əsasları. Bakı. BDU nəşr, 2001.

3. Məhərrəmli Q. Televiziya dili. Bakı, Elm, 2002.

4. Yusifov M. Nitq mədəniyyətinin əsasları. Bakı, Nurlan, 1998.

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена вопросам культуры речи и нормативности. Под нормативностью, прежде всего, понимаются нормы литературного языка, являющиеся одним из главных качественных показателей культуры речи и которые должны соблюдаться повсеместно. В статье рассматри-

ваются требования, предъявляемые к культуре речи, подчеркиваются важность их соблюдения, а также перво-степенная роль в этом процессе носителей языка, интеллигенции, особенно журналистов, теле-радио ведущих и дикторов.

SUMMARY

The article is devoted to issues of the speech culture and normativity. Under the normativity, first of all, refers to the norms of the literary language, being one of the main quality parameters of speech culture, and which must be respected everywhere. This article discusses the requirements for speech culture, emphasized the importance of compliance, as well as the primary role of native speakers, intelligence, particularly journalists, TV and radio presenters and announcers in this process.

Diqqət! Diqqət!

Biz Sizə – zəngin pedaqoji iş təcrübəsinə malik orta məktəb müəllimlərinə, elmi-metodik tədqiqatlarla məşğul olan alimlərə müraciət edirik. Azərbaycan dili və ədəbiyyatının tədrisi ilə bağlı iş təcrübələrinə, metodikaya dair yazılara ehtiyacımız var. Jurnalımızla yaxından əlaqə saxlayın və onu məqalələrinizlə təmin edin. Unutmayın ki, o, Sizin jurnalınızdır.

Redaksiya.

DASTAN DİLİNİN ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Aida SALAHOVA,

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

Azərbaycan dili kafedrasının dosenti

Açar sözlər: dilçilik, folklor dili, şifahi dil, dastan dili, epik əsərlər, ustadlar, aforizmlər, ustadnamələr.

Ключевые слова: лингвистика, язык фольклора, словесный язык, эпический язык, этические работы, мастера, афоризмы, шедевры в литературе.

Keywords: linguistics, folklore language, verbal language, the language of the epic, ethical work, masters, aphorisms, masterpieces of literature.

Mövcud dilçilik ədəbiyyatında folklor dili problemi iki xətt üzrə tədqiq olunur: 1. Şifahi poetik dilin üslubu və formal xüsusiyyətləri və onların şifahi xalq yaradıcılığı ilə əlaqəsi. 2. Şifahi dilin dialektə münasibəti. Bu istiqamətlərdən biri daha geniş olub dastan dilinin, o cümlədən də ümumiyyətlə şifahi xalq yaradıcılığının özünəməxsus dil və üslub xüsusiyyətlərini açmağa, xalq yaradıcılığının ayrı-ayrı janrlarının bir-birinə dil baxımından yaxınlığını və fərqli xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməyə xidmət edir. İkinci istiqamət isə konkret bir məsələnin -şifahi xalq yaradıcılığında dialektizmin araşdırılmasına yönəldilmişdir.

Şifahi xalq yaradıcılığının formal dil xüsusiyyətləri xalq yaradıcılığının tarixi ilə bağlıdır. Çünki uzun inkişaf nəticəsində şifahi xalq yaradıcılığı müəyyən dil, ifadə formalarına yiyələnir, üslub priyomları əsasında formalaşır, hər bir janrın özünəməxsus standart trafaletləri yaranır. Bu standartların, trafaletlərin sayəsində xalq yaradıcılığı nəsilədən nəsilə keçir. Bu standart formalar isə bir xalqın adət və ənənələri ilə, onun yaşayış tərz, estetik zövqü ilə bağlı olur.

Dastanlardan danışan müəlliflər belə hesab edirlər ki, hər dastan iki hissədən ibarət olur. Bu hissələrdən biri təsvir

xarakterli tipik yerlər, digəri isə keçid xarakterli yerlərdir ki, bunlar tipik xarakterli yerləri bir-birinə bağlayır.

Dastan danışanlar bu hissəni əzbərdən bilir və olduğu kimi oxuyurlar, keçid hissələr isə əzbərdən deyilmir, yaddaşda onun ümumi xətti olur. Dastan danışan onları ya özündən qoşur, ya eşitdiyini ixtisar edir, ya da ona əlavələr edir. Dastanda birinci hissə aparıcıdır, dastanın bir janr kimi formalaşmasında aparıcı rol oynayır. Məhz birinci hissə əsasında dastanın özünəməxsus xüsusiyyətləri meydana çıxır, dastan yaranır. Keçid hissə isə əsas, aparıcı hissələri bir-birinə bağlayır, dastan dilinin özünəməxsusluğunda mühüm rol oynayır. Birinci hissə daimidir, ikinci hissə isə dəyişkəndir, müvəqqətidir. Birinci hissəyə məxsus elementləri aşığılar dəyişdirə bilmir, ikinci hissəni isə hər bir aşiq bacardığı kimi söyləyir.

Dastanlardakı standart, şablon ifadələrdən danışarkən V.İ.Jirmunskinin də fikrini xatırlamaq yerinə düşərdi. V.İ.Jirmunski yazır: "Bu nöqteyi nəzərdən bütün xalqların eposları, bəhəddir nağılları və ya rus bılinaları üçün epik qəlib və ya başqa cür edilən şablonlar adlanan tipik "ümumi yer" səciyyəvidir". Burada da dastanlarda olan "ümumi yer"dən, klişe-

dən, şablondan söhbət gedir ki, bu da yuxarıdakı birinci hissə /birinci yer/ ifadəsi ilə əsləşir. Deməli, dastanlarda bütün dastanlar üçün ümumi olan "ümumi yer" daha doğrusu "ortaq parça" teoreminə uyğun gəlir.

Slavyan dastanları üzərində tədqiqat aparən Mikloviç hətta bu dastanlarda təsvir olunan bədii təsvir vasitələrinin, daha doğrusu ortaq elementlərin siyahısını tərtib etmişdir. Məsələn, bu siyahıda "təkrarlar" başlığı altında sözlərin, ifadələrin, sözlərin, bağlayıcıların və həmçinin ifadələrin təkrarı daxil edilmişdir.

Epik əsərləri danışan şəxslər - aşıqlar həmişə yaradıcı şəkildə çıxış edirlər. Onlar yaddaşlarında tutduqları - bildikləri formul-modul əsasında hər dəfə eyni dastanı söyləyərkən onu yenidən qururlar. "Özbək xalq qəhrəmanları eposları" adlı əsərdə yazılır: "Özbək dastançılarının təcrübəsində bu "ümumi yerlər" gənc bəhətlilərin öyrədilməsi eyni zamanda dastanın qalan mətnində də ən möhkəm işlənib hazırlanmış, əzbər söylənən və axıcı olur. O, daha sərbəst improvizasiya prosesində şəklini dəyişmiş halda yaradılır".

Buradan aydın bir şəkildə görünür ki, dastan danışanların təcrübəsi nəticəsində "ortaq yerlər" sabitləşmiş əzbərdən deyilir. Gənc aşıqların öyrədilməsi zamanı ortaq hissə eyni öyrədilir, qalan yerlər isə axıcıdır, dəyişkəndir, onlar yenidən yaradılır və dəyişikliyə uğrayır, sərbəst oxunur.

Bir qayda olaraq dastan danışan aşıq həmişə yeni forma axtarmır. Tipik şəkildə olan köhnə formulları təkrar edir, bəzən isə sözlərini dəyişir. Dil və üslub sabitliyi isə dastan dili üçün norma hesab edilir.

Dastanlarda bu və ya digər formanın tam dəyişdirilməsi düzgün hesab olunmur.

Dastan yaradıcılığında ayrı-ayrı dövrlərdə dəyişilmə prosesi gedə bilər. Lakin bu dəyişiklik müəyyən qanunauyğunluq daxilində gedir. Bunlar isə dastan dilinin vahidliyini qoruyur. "Hər bir sənətkar öz fantaziyasına, ilhamına, mühitə, şəraitə uyğun dəyişmə aparsa da improvizasiyanın qanunları nə qədər güclü, zaman nə qədər uzun olsa da, süjet, motiv, dil fiqurları, poetik formalar çox vaxt özünü, demək, dastanların poetik strukturunu qoruyub saxlamışdır".

A.V.Desnitskaya da bu xüsusta belə yazır: "Nitq qəliblərinin möhkəmliyi adətən folklor dilinin əsas əlamətlərindən biri sayılır".

Deməli, dastanların dil xüsusiyyətlərindən danışarkən dastanda işlənən bütün sözləri, bütün cümlələri tədqiqatçı çəkmək doğru deyildir. Çünki bütün sözlər, qrammatik formalar dastan varlığını təşkil etmir. Bu sözlərin, formaların bir hissəsi vaxtaşırı dəyişirsə, digərləri sabitdir, dəyişməzdir. Tədqiqatçı da bunlara əsaslanmalıdır. Məsələn, dastanların dilinin gözəlliyini, bədiiliyini şərtləndirən əsas amillərdən biri bədii təyinlər və bədii xitablardır. Belə bir cəhət dastan dilindən danışarkən xüsusi ilə qeyd olunur.

Dastanlarda xitablər komponentli olduğu kimi çoxkomponentli də olur. İstər birkomponentli, istərsə də çoxkomponentli bədii təyinlər dastan dilinin əsas əlamətlərindən biridir. "Başına döndüyüm ay dural canlar, başına döndüyüm gül üzlü cavan" tipli xitablara dastanlarda tez-tez rast gəlmək olur.

Dastanların orijinalı olmur. Bunlar aşılardan toplanır. Bu və ya digər dastan hansı aşıqdan toplanıbsa, bunların hərəsi

özünə görə orijinaldır. Belə bir vəziyyət həm dastanların toplanması, həm nəşri, həm də dil xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində qarşıya çətinliklərini çıxarır. Bu baxımdan dastanların toplanması, nəşri mürəkkəb bir məsələdir. Çünki müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif ərazidə yaşayan aşılardan toplanmış dastanlarda müxtəliflik nəzərə cəhəp. Bəzən müxtəlif illərdə toplanmış eyni dastanlar dil baxımından fərqlənir. Beləliklə, eyni dastanın əvvəl toplanmış variantı sonra toplanmış variantına nisbətən orijinal hesab olunmur. 1937-ci ildə nəşr olunmuş və 1927-ci ildə Qazax rayonunda aşiq Həsənin dilindən yazılmış "Tahir Mirza" dastanı bundan çox sonra müxtəlif dövrlərdə, müxtəlif aşılardan toplanmış "Tahir və Zöhrə" dastanların orijinal hesab etmək olmaz.

Dastanın özünəməxsus dil xüsusiyyətlərindən aşağıdakıları göstərmək olar:

1. Dastanlar bir qayda olaraq ustadnamə ilə başlayır, duvaqqapma ilə qurtanır. Bu ustadnamə bir tərəfdən qədim ustadların nəsilən - nəsilə verib yaşatmaq, digər tərəfdən isə ustadnamədə deyilmiş hikmətəməz aforizmləri, ağıllı məsləhətləri dinləyicilərə çatdırmaq, onları tərbiyə etmək məqsədinə xidmət edir. Bu, ustad sözü deməkdir. Didaktik xarakterli bu şeirlər xalq ədəbiyyatının başqa janrları kimi ümumiliyə aid olur və "nə əkərsən onu biçərsən", "palaza bürün el ilə sürün" tipli atalar sözlərində olduğu kimi ümumi şəxsi cümlələrlə ifadə edilir":

Fürsət əldə ikən yaxınlıq elə,

Həmişə əlində ixtiyar olmaz,

Gəl güvənə dövlətinə, varına,

Mala, mülkə, ömrə etibar olmaz.

İkinci şəxs müraciətlə deyilmiş bu nəsihətlər hamıya aiddir. Qrammatik qu-

uluş etibarilə ümumi şəxsi cümlələrdir.

Ustadnamələrin müəyyən qismi ümumi, mücərrəd anlayışlara: dəlikönül, adam oğlu, qadir allah, ümumi "sənə", ay ağalar xitabən deyilir. Ustadnamələr bir-birinə "Ustadlar ustadnaməni bir deməz, iki deyər, biz də deyək iki olsun", "Ustadlar ustadnaməni iki deməz üç deyər, biz də deyək üç olsun" cümlələri ilə bağlanılır.

2. Dastanlarda ustadnamədən sonra /bəzən dastanlarda ustadnamə olmur/ dastanın baş obrazının anadan olduğu yer və ailəsi haqqında məlumat verilir. Bu məlumatlar rəvayətdən ibarət olur, ona görə də dilin istər leksik, istərsə də qrammatik quruluşunda rəvayət bildirməyə xidmət edən vasitələrdən istifadə edilir. Bu da bir həqiqətdir ki, rəvayət bildirmək üçün leksik vahidlər qrammatik vahidlərə nisbətən kasıbdır. Dastanlarda bu, əsasən, qrammatik vahidlərlə tamamlanır. "Keçmişdə Araz çayı sahilində Diri dağı deyilən yerdə Fəraməz bəy adlı bir bəy olmuş. Bu bəyin çoxlu var-dövləti olmuş, ancaq züriyyəti yoxmuş." ("Qurbani" dastanı, Azərbaycan dastanları, I hissə, səh.79). Burada qeyri-müəyyənliyin ifadə vasitəsi "keçmişdə" və "bir" sözləri ilə ifadə olunmuşdursa da, bunlar felin rəvayətli keçmiş ilə tamamlanmışdır. Yəni buradakı "olmuş", "yoxmuş", "olmuş" formaları da rəvayət bildirir. Müəyyən dastanlarda qeyri- müəyyənlik ancaq leksik vasitə ilə ifadə olunur. Keçmiş əyyam sahiblərindən sizə kimdən və nə yerdən söyləyim: Bağdad şəhərindən. Bağdad şəhərində Firuz adında məşhur bir tacir vardı. ("Leyli və Məcnun" dastanı. Dastanlar. 1939. səh.5) Burada "keçmiş əyyam sahibləri" birləşməsi "bir" sözü vasitəsilə qeyri-müəyyən lek-

sik yolla ifadə edilmişdir.

Müəyyən dastanlarda leksik qeyri-müəyyənlik şəxsə, qrammatik qeyri-müəyyənlik isə hökmə, fikrə aid olur: "Diyarbakirdə Kərəm adlı bir paşa vardı." (Novruz dastanı. Dastanlar. I hissə, səh. 152.) Qeyri-müəyyən şəxslə cümlələr də dastanlarda rəvayətin yaranmasına xidmət edir: Belə rəvayət edirlər ki, Qaraman şəhərində iki qardaş var idi. ("Tahir və Zöhrə". Məhəbbət dastanları, səh. 44). Buradakı "belə rəvayət edirlər" qeyri-müəyyən şəxslə cümlədir. Dastanlardakı "ustad", "ustadlar" sözləri mübtəda kimi işlənir. Lakin bunlar məzmunca ümumi, qeyri-müəyyəndir.

Ustadlar belə deyirlər ki, Xudafərin körpüsü ilə Araz-Kür qovşağı arasında Araz boyu yeddi yüz yetmiş ev yaşayırdı. (Qurbanı dastanı. Dastanlar. I hissə, səh. 4) Ustad belə rəvayət edir ki, Qaraman şəhərində iki qardaş var idi. ("Tahir və Zöhrə". Dastanlar. I hissə, səh. 102).

3. Dastanlarda ustadnamə və rəvayət hissəsindən sonra dastan qəhrəmanına adqoyma hissəsi gəlir. Əlbəttə, bu, bütün dastanlarda olmasa da, çoxlarında vardır. Bəzi dastanlarda qəhrəmana ad başqaları tərəfindən verilir, bəzilərində isə qəhrəman özünə ad qoyur. Dastanlarda belə bir ənənə "Kitabi-Dədə Qorqud"-dan başlayır. "Dədə Qorqud" və "Koroğlu" dastanları ilə yanaşı "Tahir və Zöhrə", "Əsli və Kərəm", "Aşıq Qərib", "Qurbanı", "Leyli və Məcnun", "Şah İsmayıl", "Xan Çoban" dastanlarında da adqoyma səhnələri vardır.

Dastanda iştirak edən qəhrəmanın əsl adı olur. Lakin bunların özünə götürdüyü ad isə onun poetik adıdır. "Əsli - Kərəm" dastanında oğlunun adı Mahmudur, qızın adı isə Məryəmdir. Lakin

onların bədii obraz kimi adları Əsli və Kərəmdir.

Əgər "Əsli və Kərəm" dastanında bədii (obrazlı) adı qəhrəman özü seçirsə, "Aşıq Qərib" dastanında "Qərib" adı müəyyən məclisdə meydana çıxır. Öz bəşəri dəlincə vətəndən didərgin düşüb dolanan qərib Aşıq Qərib adlanır.

Müəyyən dastanlarda uşaq anadan olandan sonra, bəzən isə anadan olmamış bir nurani şəxs tərəfindən ona ad verilir və bu ad onun bədii adı olur. "Qurbanı" dastanında adqoyma belə təsvir edilir. Müəyyən dastanlarda əsas adla yanaşı ləqəb də işlədilir, obraz bununla fərdləşir. "Tahir və Zöhrə" dastanında Tahirin ləqəbi Mirzədir.

Dastanlardakı hissələri danışan aşıq müəyyən cümlələri bir-birinə bağlayır, dastan dilinə məxsus standart cümlələr işlədir:

"Anası Zöhrəyə təsəlli verməkdə olsun, sizə kimdən deyim, kimdən xəbər verim? Tahir Mirzədən", "Evdə Kərəm Əsli deyib gizli-gizli ağlamaqda olsun, sizə xəbər verim Ziyad xandan", "Onlar qaçmaqda olsun, sizə kimdən deyim, Sofidən", "Kərəm zar-zar ağlamaqda olsun, sizə xəbər verim Ziyad xandan", "Kərəm Tiflisi dolaşmaqda olsun, eşidin olur: keşisdən", "Keşis burda qalsın, eşidin Kərəmdən" və s.

Bu cümlələr dastanın ayrı-ayrı epizodlarını bir-birinə bağlamaqla yanaşı aşıqla məclis dinləyiciləri arasında ünsiyyətə yətləməyə xidmət edir. Bunlar bir növ aşıqla camaat arasındakı canlı körpüdür. deyilmiş bu ümumi xüsusiyyətlər və bu Belə cümlələrdə danışan I şəxsin tək adı deyilməyən bir çox xüsusiyyətlər öz (verim, deyim), müraciət olunan isə II şəxsin, ifadəsini leksik və qrammatik şəxsin cəmidir (sizə). Bir əhvalatdan, epizoddan başqa əhvalata, epizoda keçid üçün olan bu cümlələr dastandakı

yeknəsəkliyin qarşısını alır, aşıq camaata başqa bir epizoda keçdiyini xəbər verir.

5. Dastanı aşıqsız, aşıq isə sazsız təsəvvür etmək çətindir. Dastanın əsas elementi aşıq və sazdır. Dastanda aşıqla başqa surətlər arasında söhbət ancaq sazla olur. Saz olmayanda isə başqa vasitələrlə əvəz olunur. Aşığın sözüə başlaması (qoşma oxuması, fikrini söyləməsi) aşağıdakı standartlarla verilir:

"Kərəm onun sözünü yerə salmadı, aldı görək nə dedi", "Aldı Kərəm görək onlardan nə soruşdu", "Zöhrə davam gətirmədi, gözlərinin yaşını axıda-axıda saçlarını sinəsinə saz eyləyib aldı dübarə dedi."

İki şəxs arasında deyişmə isə: Aldı Kərəm, aldı qız, aldı Qurbanı, Abdi Saleh quruluşu üzrə gedir. Məsələn, aldı aşıq:

Utanmadın gəlib girdin meydana,
Bu meydana arkan olur, yol olur,
İndi o dünyanı göstərrəm sana,
Bu meydana qovğa olur, zor olur.
Aşıq Qərib:
Gəl mənimlə sən də girmə meydana,
Mənəm deyən, mənim kimi sərt olur.
Ustad isən, gəl incitmə kəndini,
Bu meydandan qurtaranlar mərd

Saz olmayanda isə digər vasitələrdən istifadə olunur:

Ağca qız siyah saçlarından üç tel ayırıb sinəyə saz edib görək Qurbanıni aşıqla məclis dinləyiciləri arasında ünsiyyətə yətləməyə xidmət edir. Bunlar bir növ aşıqla camaat arasındakı canlı körpüdür. deyilmiş bu ümumi xüsusiyyətlər və bu Belə cümlələrdə danışan I şəxsin tək adı deyilməyən bir çox xüsusiyyətlər öz (verim, deyim), müraciət olunan isə II şəxsin, ifadəsini leksik və qrammatik şəxsin cəmidir (sizə). Bir əhvalatdan, epizoddan başqa əhvalata, epizoda keçid üçün olan bu cümlələr dastandakı

Əlbəttə, dastanların dilinə aid xüsusiyyətlər, onların ünsiyyətə yətləməyə xidmət edən vasitələrdə tapılır.

ƏDƏBİYYAT

1. Kamil Vəliyev. Azərbaycan dilinin poetik sintaksisi. ADU, 1981, s.12-13.
2. Təhməsin M.H. Azərbaycan xalq dastanları / orta əsrlər/, Bakı, 1972, s.62.
3. Azərbaycan dilinin qrammatikası. II hissə. Azərb. EA nəşriyyatı. Bakı, 1959, c.278.
4. Десницкая А.Б. диалектные формы устной речи в прозе истории языка. Л., 1970, стр.70.
5. Жирмунский В.И., Зарифов Х.Т. Узбекское народное героическое эпос. М. 1947, стр. 428.
6. Иванова И.П., Михайлова М.В. О структуре многокомпонентных обращений в русского фольклора. Петрозаводск, 1979, стр.53-59.

РЕЗЮМЕ

Специфика языка эпоса

В статье был исследован язык эпоса, который является неотъемлемой частью языка фольклора, его специфические формы выражения, стилистические особенности с точки зрения современной лингвистической науки. Автор проанализировал стиль выражения ашуга – рассказчиков, их предложения, использованные здесь книги, увещания, лексическая неоднозначность, грамматические неопределенности, в конечном итоге, пришел к выводу, что общие черты языка эпоса нашли свое выражение лексическими и грамматическими средствами.

SUMMARY

The specifics of language of epic

In the article was researched the epic language, which is an integral part of the folklore language, its specific forms of expression and stylistic features, from the perspective of modern linguistics. The author analyzed the style of expression of ashugs – storytellers, their sentences, books used here, exhortations, lexical ambiguity, grammatical uncertainty, and eventually came to the conclusion that general features of the epic language found their expression by the lexical and grammatical tools.

VIII SİNİFDƏ KLASSİK ŞEİRLƏRİN TƏDRİSİ

Sədaqət MƏMMƏDOVA,

Bakı şəhərindəki 67 nömrəli orta məktəbin müəllimi

Səkkizinci sinif üçün hazırlanmış "Ədəbiyyat" dərslisinin ("Bakınəsr, 2015) tətbiqindən bir il keçir. Məktəbdə apardığımız müşahidələr, müəllim və şagirdlərlə keçirdiyimiz söhbətlər kurikulum əsasında yazılmış bu dərslər haqqında fikir söyləməyə imkan verir. Ədəbiyyat fənni kurikulumunun tələbinə əsasən VIII sinfin bu dərsləri tarixi-xronoloji tələb əsas götürülməklə hazırlanmışdır. Bu bərdə həmin sənəddə konkret tələb irəli sürülmüşdür "VIII-IX siniflərdə ədəbiyyatın qədim dövrlərdən bugünə qədər keçdiyi inkişaf yolunun izlənilməsi nəzərə alınır. Bu, IX sinifdə ümumi orta təhsilin tamamlanmasından və kurikulumun tələblərindən irəli gəlir." Dərslərdə ədəbiyyat tarixinin orta məktəbdə qəbul olunmuş dövrləşdirməsi əsas götürülmüş, ən qədim zamanlardan üzü bəri ədəbiyyatımızın keçmiş olduğu tarix, XX əsrin əvvəlləri də daxil olmaqla, izlənilmişdir. Deməli, dərslərdə, əsasən, ədəbiyyatımızın klassik dövrü əhatə olunmuşdur. Təcrübədən məlumdur ki, həmin dövrün məktəbdə öyrədilməsi həmişə müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunmuşdur. Hələ sovet dövründə Nəsimi, Xətayi, Füzuli yaradıcılığından verilmiş nümunələrin çətinliyi bərdə mətbuatda zaman-zaman söz açılmış, geniş diskussiya aparılmışdır. Klassik sənətkarlardan dərslərə daxil edilmiş əsərlərin əvəz edilməsi, dil, məzmun baxımından asan qavranılanların

seçilməsi dərslər müəlliflərini həmişə düşündürmüşdür. Belə məqamlarda metodika da müəllimlərin köməyinə gəlmiş, həmin əsərlərin tədrisi ilə bağlı maraqlı, praktik kömək baxımından faydalı yazılar çap olunmuşdur.

Etiraf edilməlidir ki, Nəsiminin "Sığmazam", "Ağrımaz", Xətayinin "Bahariyyə", Füzulinin "Söz", "Usandırdı", "Padişahi-mülk..." əsərlərinin tədrisi ilə bağlı zəngin təcrübə qazanılmış, metodik yazıların köməyi ilə çətinliklər aradan qaldırılmışdır. Məsələn burasındadır ki, bu qəbildən əsərlər, həqiqətən klassik nümunələrdir və məktəbi bunlarsız təəvvür etmək çətinidir. Belə əsərlər təkcə müəlliflərinin yaradıcılıq məramını nümayiş etdirməklə məhdudlaşmır, həm də ideya-bədii keyfiyyətləri ilə ədəbiyyat tariximizdə önəmli yer tutur. Maraqlıdır ki, istər şərqdə, istərsə də qərbdə məktəb proqramlarında özünə əsrlər boyu möhkəm yer tutan, əvəz edilməyən belə bədii nümunələr var. Bizdə VIII sinfin dərslərinə Nəsiminin "Ağrımaz", Xətayinin "Bahariyyə", Füzulinin "Söz" əsərlərinin daxil edilməsinə də bu baxımdan yanaşılması məqsədəuyğundur. Bu əsərlərin tədrisi metodikası ilə bağlı onlarla sanballı məqalə çap edilmişdir və onlardakı mülahizələrin əksəriyyəti bu gün də dəyərini saxlayır. İkinci tərəfdən VIII sinifdə dərslər deyən müəllimlər üçün çap olunmuş vəsaitdə, ("Bakınəsr, 2015) digər əsərlər kimi, bu əsərlərin də tədrisi

metodikası ilə bağlı tövsiyələr verilmişdir. Əgər 1960-cı illərdə VII-VIII siniflərdə oxuyan şagirdlər yuxarıda adları çəkilən əsərləri maraqla qarşılayıb, mənimsəyib təhlil edə bilirdilərsə, bu günün səkkizinciləri bunun öhdəsindən daha asanlıqla gəlməlidirlər.

Deyilənlərdən bir daha aydın olur ki, klassik ədəbiyyatımızın seçilən, dəyərli nümunələri olan "Ağrımaz", "Bahariyyə", "Söz", kimi əsərlərdən imtina etmək, onlara "çətindir" damğasını vurmaq ədəbiyyat təlimində böyük itki olardı. Belə nümunələrin tədrisi, təbiidir ki, müəllimdən daha çox məsuliyyət və elmi-metodik hazırlıq tələb edir. Bu cür əsərlərin öyrədilməsi prosesində ənənəvi və yeni texnologiyaların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi faydalıdır. Təcrübə göstərir ki, klassik ədəbiyyatı, xüsusən orta dövrə aid nümunələri yalnız şagirdlərin tədqiqatı əsasında mənimsətmək və onlarda zəruri bacarıqları formalaşdırmaq mümkün deyildir. Bu əsərlərin tədrisində müəllimin izahına, əlavə nümunələr göstərməsinə, istiqamətləndirici suallardan istifadə etməsinə ciddi ehtiyac yaranır. Deməli, bu prosesdə ənənəvi və yeni texnologiyaların qarşılıqlı əlaqədə tətbiqi özünü göstərdiyi kimi, müəllim və şagirdin qarşılıqlı fəaliyyəti – əməkdaşlığı da müşahidə olunur.

Fənni kurikulumu bədii əsərdəki tanış olmayan sözlərin mənasını şagirdlərin müstəqil aydınlaşdırmaqlarını tələb kimi qarşıya qoyub. Bu, ayrıca məzmun standartında ifadəsini tapıb; şagird lüğətlərdən, sorğu kitablarından istifadə etməklə məndə tanış olmayan sözlərin

mənasını aydınlaşdırmaqlıdır. Bu, faydalı fəaliyyətdir, şagirdlərdə müstəqilliyin göstəricisi kimi qiymətlidir. Lakin təcrübə göstərir ki, klassik ədəbiyyat nümunələrindəki tanış olmayan sözlərin məndə müvafiq mənalara müəyyənləşdirilməsində fərqli vəziyyət müşahidə olunur. Şagirdlərin böyük bir qismi onlara tanış olmayan bu və ya digər sözün lüğətdə göstərilmiş bir neçə mənasından məhz hansının məndə "yerinə düşdüyünü" müəyyənləşdirməkdə çətinlik çəkirlər. Bu vəziyyət, təbiidir ki, müəllimi işə qarışmağa sövq edir. Lakin bu məqamda müəllimin müvafiq sözü nişan verməsi sonralar da həmin çatışmazlığın təkrarına səbəb olur. Müəllim ilk növbədə bədii əsərin məzmunu bərdə aydın təəvvürün qazanılmasına nail olmalıdır. Deyək ki, əvvəlki misrədə ifadə olunmuş fikri dərindən başa düşən şagird sonrakı misrədə tanış olmayan sözün mənasını hələ heç lüğətə baxmadan da fəhmlə duya bilir, lüğət isə onun qənaətini, əksər hallarda, ya dəqiqləşdirir, ya da təsdiq edir. Məzmunun əhatəli qavranılması isə, müəllim-şagird əməkdaşlığının səmərəli qurulmasından xeyli dərəcədə asılıdır və bu, əruz vəznində yazılmış əsərlər üçün daha vacibdir.

Müəllim vəsaitində əruz vəznində yazılmış şeirlərin öyrənilməsindəki bu çətinliklər diqqət mərkəzində saxlanmış və dərslərin təsvirində konkret yol göstərilmişdir. Nəsiminin "Ağrımaz" qəzəlinin məzmununun öyrənilməsinə həsr edilmiş birinci dərslərin vəsaitindəki təsvirində deyilir ki, "klassik şeirin müstəqil mütaliə ilə qavranılması, hətta

yuxarı sinif şagirdləri üçün də çətindir. Bu məsələdə həlledici amillərdən biri sinfin hazırlıq səviyyəsidir. Klassik ədəbiyyat nümunələrindəki tanış olmayan sözlərin mənasını ardıcıl öyrənmə, müəllimin izahını müntəzəm izləyib mənimsəyən, belə şeirlər üçün ümumi olan cəhətləri artıq qavramış olan sinifdə oxunu şagirdlərin fəal iştirakı ilə aparmaq mümkün və faydalıdır. Bu, izahlı oxuya şagirdlərin cəlb edilməsi şəklində özünü göstərə bilər. Yaxud əsərin sinifdə müstəqil oxusundan sonra bütün sinfin iştirakı ilə müzakirə aparıb məzmunun bütövlükdə mənimsənilməsinə nail olmaq mümkündür. Deməli, müəllim sinfin səviyyəsindən, qarşıya qoyduğu məqsəddən və s. asılı olaraq, oxunu fərqli yollarla istifadə ilə təşkil edə bilər.”

Artıq qeyd olunduğu kimi, VIII sinfin dərslərindəki bütün mövzuların tədrisi üzrə vəsaitdə əksini tapmış metodik tövsiyələr dərslərin səmərəli təşkilinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Həmçinin dərslərdə dərslərin sərhədləndirilməsi (I dərslər, II dərslər və s. şəklində) müəllimin və şagirdlərin işini xeyli asanlaşdırır. Bu deyilənləri “Ağrımaz” qəzəlinin nümunəsində nəzərdən keçirək. Onun tədrisinə 3 saat ayrılmışdır. Birinci dərslər saatı şeirin məzmununun öyrənilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Məzmunun mənimsənilməsi dərslərdə əksini tapmış aşağıdakı tapşırıq-tövsiyənin yerinə yetirilməsi ilə həyata keçirilir:

1. Müəllimin oxusunu və izahını diqqətlə dinləyin.
2. Tanış olmayan sözlərin mətnə müvafiq mənasının aydınlaşdırılmasında

fəal iştirak edin.

3. Şeiri bir daha nəzərdən keçirin, fikirlərinizi ikihissəli gündəlikdə yazın.

4. Kiçik qruplarda birləşib qənaətlərinizi bölüşün, fikirlərinizi ümumiləşdirin.

5. Təqdimatlar əsasında fikir mübadiləsi və müzakirə aparın.

Göründüyü kimi, şeirin məzmununun öyrənilməsi prosesində müəllimin və şagirdlərin fəaliyyəti uzlaşdırılmış, hər iki tərəfin qarşısında vəzifə qoyulmuşdur. Müəllim şeiri beyt-beyt oxuyub izah etməli, şagird isə onu diqqətlə dinləməlidir. Əlbəttə, bunu sadəcə, dinləmə kimi başa düşmək olmaz, hər beytin oxusundan sonra müəllim şagirdlərə məzmunu necə başa düşdüklerini açıqlamağı təklif edir.

Bu məqamla bağlı vəsaitdə müəllimə istiqamət verilir: “Bu prosesdə də şagirdlərin fəallığının təmin edilməsi mümkün və vacibdir. Hər bir beytin mənasının aydınlaşdırılmasında şagirdlərin dəyə biləcəklərini müəllim deməməli, onların müstəqil fikir söyləmələrinə şərait yaratmalıdır.”

Qəzəldəki tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılması bu oxuda həyata keçirilməlidir. Hər beyt oxunduqca tanış olmayan sözlər qeyd edilir, onların mətnə müvafiq mənalarının lüğətlərin köməyi ilə aydınlaşdırılması şagirdlərə həvalə olunur. Fərqli yanaşmalara bütün sinfin iştirakı ilə aydınlıq gətirilir. Tanış olmayan sözlərin mənasının aydınlaşdırılması prosesində əsərin məzmununun dərindən qavranılması imkanı daha da genişlənir.

Şeirdə bol-bol işlənmiş bədii ifadə

vasitəsinin – təzadın müəyyənləşdirilməsi diqqət mərkəzində saxlanılır. Bu, qəzəlin bütün beytlərində müşahidə olunur. Daha dəqiq deyilsə, hər beytin birinci misrasında ifadə olunmuş fikir ikinci misrasında fikirlə təzad təşkil edir. Bunun aydınlaşdırılması da məzmunun əhatəli qavranılmasında az əhəmiyyət kəsb etmir.

Dərslərdəki növbəti tapşırıq-tövsiyə (Şeiri bir daha nəzərdən keçirin, fikirlərinizi ikihissəli gündəlikdə yazın) əsərin məzmunu ilə bağlı hər bir şagirdin qazanmış olduğu məlumatı və şəxsi mövqeyini açıqlamağı bir vəzifə kimi qarşıya qoyur. Bu tapşırığın əhəmiyyəti barədə vəsaitdə deyilir: “İzahlı oxu nə qədər səmərəli aparılsa da, iş başa çatdıqdan sonra mətni şagirdlərin bir daha nəzərdən keçirmələri faydalıdır. Bu, məzmunla bağlı qazanılmış təsəvvürün tamlığına əhəmiyyətli təsir edir... Tapşırıq əsərin məzmununun qavranılma səviyyəsinin aşkara çıxarılması, bu istiqamətdə zəruri işlərin aparılması və təhlilə hazırlıq baxımından faydalıdır.”

Müşahidələrdən, öz iş təcrübəsindən yazan müəllimlərin məqalələrindən məlum olur ki, ikihissəli gündəliyin əhəmiyyəti, təəssüf ki, lazımcına dəyərləndirilmir. Pedaqoji mətbuatda təlim metodu kimi təqdim olunan ikihissəli gündəlik şagirdlərdə müstəqilliyin, yazı vərdislərinin inkişafı üçün əhəmiyyətli olan vasitələrdəndir. Onun tətbiqi qaydalarını ədəbiyyat müəllimi beşinci sinifdən başlayaraq şagirdlərinə öyrətməli və qazanılmış bacarıqları tədricən inkişaf etdirməlidir. Bu məqsədlə ev tapşırıq-

arından istifadə edilməsi də məqsədəuyğundur.

Əsərlə bağlı mövqelərini ikihissəli gündəlikdə yazan şagirdlər, adətən, fikir mübadiləsi aparmağa ehtiyac duyurlar. Dərslərdəki növbəti tapşırıq (Kiçik qruplarda birləşib qənaətlərinizi bölüşün, fikirlərinizi ümumiləşdirin) buna imkan yaradır. Əsərlə bağlı qənaətləri oxşar, yaxın olan şagirdlərin eyni bir qrupda birləşmələri məqsədəuyğundur. Məhz bu, onlara vahid fikir formalaşdırmağa imkan yaradır. Qənaətləri yaxın, oxşar olmayan şagirdlərin eyni bir qrupda birləşməsi isə ciddi diskussiyaya səbəb olur. Bu, faydalıdır. Dərslərdə vaxt qıtlığı olmayan məqamlarda qrupların bu əsasda təşkilinə önəm verilməlidir.

Kiçik qrupların təqdimatı zamanı lirik qəhrəman obrazının səciyyəvi xüsusiyyətlərinin aydınlaşdırılmasına daha çox diqqət yetirilir. Bu, əsərin təhlilində həsr olunmuş növbəti dərslərin səmərəli keçməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir.

İkinci dərslər saatı bütövlükdə təhlilə həsr olunur. Bu dərslər ciddi hazırlıq, vaxtdan maksimum qənaətlə istifadə tələb edir. Dərslərdə, digər təhlil dərslərində olduğu kimi, ilk növbədə hazırlıq mətni verilmişdir. Proqramın (kurikulum) tələbinə uyğun olaraq həmin mətnə əruz vəzninin ən mühüm xüsusiyyətləri açıqlanmışdır. Təhlilə həmin mətnlə tanışlıqla başlanılır. Lakin mətnə əksini tapmış anlayışların mahiyyətinin elə bu dərslərdə bütünlüklə mənimsəniləcəyini düşünmək, yaxud buna cəhd etmək kökündən yanlışdır. Unutmaq olmaz ki, bu və ya

digər anlayışın mənimsənilməsi müvafiq tapşırıqların ardıcıl yerinə yetirilməsi nəticəsində və müəyyən vaxt ərzində mümkündür. Deməli, dərslərdəki mətnlərdə əruz vəznə ilə bağlı izah edilmiş anlayışların dərinlən başa düşülməsi, əhatəli mənimsənilməsi səkkizincilərdən gərgin əqli əmək, ciddi düşüncə və müntəzəm iş tələb edir. Bu, ilboyu, digər klassik şeirlərin tədrisində diqqət mərkəzində saxlanılmaqla reallaşdırılır.

Dərslərdəki mətn şagirdləri aşağıdakı anlayışlarla tanış edir: əruz vəznə; təfilə; qəlib; bəhr; bölüm (misradaxili); açıq heca; qapalı heca; qəzəl; mətlə; məqtə. Bunlar, göründüyü kimi, adıçəkilən vəznə ilə bağlı ən mühüm anlayışlardır və şagirdlərin onlarla ilkin tanışlığı vacibdir. Bu anlayışların hər biri barədə dərslərdə yığcam, lakin dolğun məlumat verilmiş, qarşılıqlı əlaqələri üzərində dayanılmışdır. Qəzəlin iki beyti əsasında təfilə, qəlib, bölüm, uzun və qısa heca anlayışlarının praktik mənimsənilməsi üçün nümunə verilmişdir. Bu anlayışların bir qismi barədə dərslərin "Qısa ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti"ndə də zəruri məlumat vardır.

Təhlilə hazırlıq mətnində Nəsiminin hürufilərə qoşulmasının səbəbi göstərilmiş, əsərlərinin böyük bir qisminin hürufi ideyalarının şərhinə və təbliğinə həsr edildiyi qeyd olunmuşdur. Hürufiliyin mahiyyəti, hürufilərin niyyəti barədə X sinifdə ətraflı məlumatın verilməsi məqsəduyğundur.

Qəzəlin təhlili – araşdırılması üçün dərslərdə təklif edilən "Araşdırın. Fikirləşin. Cavab verin" başlıqlı tapşırı-

ğın yerinə yetirilməsi üçün vəsaitdə fərqli variantların tətbiqi üzrə tövsiyə verilmişdir. İlk növbədə tədqiqatın cümlük şəklində aparılması üzrə işin mahiyyəti şərh edilmişdir. Başqa bir variant cümlük şəklində aparılan araşdırmanın sonunda kiçik qrupların yaradılması ilə bağlıdır. Üçüncü variant diskussiyanın təşkil edilməsidir. Dördüncü variant kiçik qruplar üzrə işin təşkilidir. Beləliklə, təhlil dərslərini müxtəlif variantlarda təşkil etməyin mümkünüyü barədə aydın təsəvvür yaradılmışdır. Müşahidələr göstərir ki, dərslərdəki və vəsaitdəki tövsiyələri mükəmməl mənimsəyən və bacarıqla uzlaşdırən müəllim digər əsərlər kimi, əruz vəznəli şeirlərin tədrisində də çətinlik çəkmirlər.

Qəzəlin tədrisinə ayrılmış üçüncü dərslər saatında başlıca diqqət ifadəli oxu üzrə işin təşkilinə yönəldilir. İfadəli oxuya hazırlıq məqsədi ilə dərslərdə verilmiş mətnin oxusuna xüsusi payqığı ilə yanaşmaq lazım gəlir. Yeri gəlmişkən xatırlatmaq lazımdır ki, pedaqoji universitet və institutların çoxunda "İfadəli oxudan praktikum" fənni uzun müddət tədris olunmamışdır. Onların məzunlarının ifadəli oxunun təşkili ilə bağlı çətinlik çəkmələrinin başlıca səbəbi də məhz bundadır. Bu çatışmazlıq şəxsi mütaliə yolu ilə aradan qaldırılmalıdır. Belə müəllimlər dərslərdə ifadəli oxu ilə əlaqəli materiallara daha diqqətlə yanaşmalı, həmkarları ilə fikir mübadiləsi aparmalıdır. Onu da xatırladaq ki, V, VII və VIII siniflər üçün "Bakınəsr"ə hazırlanmış "Ədəbiyyat" dərsləklərinin ardıcıl izlənilməsi bu oxunun mahiyyəti

və şagirdlərə mənimsədilməsi qaydaları barədə dolğun təsəvvürün yaranmasına səbəb olur.

Metodik ədəbiyyatda döna-döna qeyd olunduğu kimi, əruz vəznəli şeirlərin ifadəli oxusuna nail olmaq uzunmüddətli gərgin işin, böyük zəhmətin sayəsində mümkündür. Deməli, bu şeirlərin oxu xüsusiyyətlərini mükəmməl mənimsəyən müəllim şagirdləri ilə tədris ili boyu müntəzəm məşğul olmalıdır. Dərslərdəki metodik tövsiyələr müəllimin bu istiqamətdəki fəaliyyətinə ciddi yardımçı olacaqdır. İlk belə tövsiyə "Ağrımaz" qəzəli ilə bağlı verilmişdir. Bu tövsiyədə əruz vəznində yazılmış şeirlərin ifadəli oxusunun heca vəznində olan şeirlərin oxusundan fərqli olduğu göstərilmiş, təfiləyə uyğun gələn bölümün (misra parçasının) oxu qaydası izah edilmişdir. Həmin tövsiyədə əruz vəznəli şeirlərin ifadəli oxusunda çətinliyin nədən qaynaqlandığı və bu çətinliyin aradan qaldırılması barədə aydın, anlaşıqlı şəkildə danışılmışdır: "Təfiləyə uyğun gələn, bölümü (misranın parçasını) bütöv oxumaq lazım gəlir. Təfilənin tələbi ilə bir çox hallarda sözlərin parçalanması, ifadənin işini çətinləşdirir. Yəni bölüm bütöv oxunmalı, onların arasında durğulara (fasilələrə) əməl edilməlidir. Bölümlərin oxusu ilə misranın bütövlükdə oxusu arasındakı tənəsüb gözənilməlidir.

Yəni bütün diqqəti bölümlərin oxusuna yönəldib misranın oxusunu unutmaq olmaz. Bölümlərin ustalıqla oxunması, onların arasındakı sərhədin nəzərə çatdırılması bütövlükdə misranın uğurla oxusunu, fikrin başa düşülməsini təmin edir."

Əruz vəznində yazılmış digər əsərlərin ("Bahariyyə", "Türkün nəğməsi") ifadəli oxusu ilə bağlı da dərslərdə metodik istiqamət verilmişdir. Əlbəttə, bu məzmununda aparılan iş sonrakı siniflərdə daha da dərinləşdirilməli və şagirdlərdə zəruri bacarıqların formalaşmasına say göstərilməlidir.

Müşahidələrdən məlum olur ki, "Yeni dövr Azərbaycan ədəbiyyatı"nın müxtəlif mərhələlərindən dərsləyə daxil edilmiş nümunələr şagirdlər tərəfindən maraqla qarşılanır və öyrənilir. Başqa sözlə, XVII-XVIII əsrlərə aid "Koroğlu" dastanından seçilmiş "Koroğlu ilə Bolu bəy" qolu, M.P.Vaqifin "Hayıf ki, yoxdur...", XIX əsrdən Q. Zakirin "Durnalar", Aşıq Ələsgərin "Dağlar", S.Ə.Şirvaninin "Qafqaz müsəlmanlarına xitab", XX əsrin əvvəllərindən C.Məmmədquluzadənin "Qurbanəli bəy", M.Ə.Sabirin "Əkinçi", Ə.Haqverdiyevin "Bomba", M.Hadinin "Türkün nəğməsi", H.Cavidin "Ana" əsərləri sinfin səviyyəsinə uyğun olub uğurla tədris olunur.

NİZAMİ GƏNCƏVİNİN POEMALARINDA MƏHƏBBƏT MOTİVLƏRİ

Cəmilə KƏLƏNTƏROVA,

Bakının Pirallahı rayonundakı 186 nömrəli tam orta məktəbin müəllimi

Açar sözlər: Nizami Gəncəvi, məhəbbət hissləri, hüquqsuz qadın, insan taleyi, türk qadını.
Ключевые слова: Низами Ганджеви, женщины, любовь отверженного общества, судьба человека, турецких женщин

Keywords: Nizami Ganjavi, a love of right, without women, human destiny, turkish women

Nizami Gəncəvi XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının dahi şəxsiyyətlərindən biridir. Öz yaradıcılığı ilə dünyada tanınan Nizami əsərləri mövzu rəngarəngliyi ilə seçilir və sevilə-sevilə oxunur. Nizami Gəncəvi Şərq xalqlarının mədəniyyətinin inkişafında böyük rol oynamışdır. Bu dahi şəxsiyyətin yaradıcılığı mədəniyyətimizin parlaq səhifəsini təşkil edir. Onun əsərlərində insan taleyi ən incə məqamlarına qədər düşünülmüşdür. İnsanın insan kimi yaxşı yaşaması, cəmiyyətdə özünə layiqli yer tutması, ona dəyər verilməsi kimi məsələlərə toxunulmuşdur və bu məsələlər bu gün üçün də öz aktuallığını qorumaqdadır.

Məhəbbət insan üçün ən ali hisslərdən biri sayılır. Bu duyğu insanı ucalda da bilər, ucalardan yerə endirə də bilər. Ancaq hansı zamanda və hansı məkanda insan qəlbinə hakim olmasına baxmayaraq, məhəbbəti insana yeni həyat verən, özünü tanımağa şərait yaradan bir duyğu kimi adlandırısaq, yanlış etmərik. Bu hissi fərqli şəkildə olsa da demək olar ki, hamı yaşayır.

Ustad Nizami də öz əsərlərində məhəbbətə xüsusi yer vermişdir. O, "Xəmsə"-sinin ikinci poeması sayılan "Xosrov və Şirin"-də məhəbbəti əsas

götürmüşdür. İnsan həyatında eşqin rolundan, təmizliyindən danışmış, bu ali hissənin insan psixologiyasında etdiyi dəyişiklikləri qələmə almışdır.

Böyük şair bir çox əsərlərində olduğu kimi bu əsərində də Allahın birliyindən danışmış, onu bütün var olanın yeganə sahibi kimi qiymətləndirmişdir. Təbii ki, insan kimi insanın hissləri də Allah tərəfindən yaradılmışdır.

*Özündə axtarma Allahlığı sən,
Yüksəkdir o, şahlıq və hakimlikdən.
"Yox ol" desə, hər şey birdən məhv olar;
Odur varlıqlara yenə səbəbkar. (1, 23).*

"Xosrov və Şirin" poemasının məzmunu rəvayətlər əsasında qələmə alınmışdır. Şair bildirir ki, bu poemanı yazarkən tarixi kitablar və xalq ədəbiyyatından bəhrələnməmişdir. Ancaq öz xəyal dünyasından əlavələr edərək bu təzə "gəlini" (pəmanı nəzərdə tutur) bəzəmişdir. Əsas məhəbbət üzərində qurulan bu dastanda maraqlı fikirlər söyləmişdir. Dünya ədəbiyyatına nəzər salsaq məhəbbət mövzusunda əsərlərin çox yazıldığını görmüş olarıq. Ancaq Nizaminin əsəri heç də onlardan geri qalmır. Məhəbbətin saf təənnümü, surətlərin öz ideyaları uğrunda apardığı mübarizələr, fədakarlıq şairin bu mövzuda yazılmış

əsərlərinin oxucu tərəfindən sevilərək oxunmasına səbəb olmuşdur.

"Xosrov və Şirin" poemasının əvvəllərində şair eşq haqqındakı düşüncələrini məharətlə nizamlamışdır. O, eşqin duman kimi yer üzünü bürüdüyunü, kainatın eşqin təsirindən gözəlləşdiyini, insan qəlbinin eşqlə ram edildiyini qeyd edir, eşqi rahat evə, onsuz dünyanı isə soyuq məzara bənzədir və buludun ağlamasını, güllərin gülməsini, suyun torpaqdan ayrılma bilməməsini, dəmirin eşqin cazibəsindən maqnitə doğru getməsini belə eşqə bağlayır.

*Eşq düşsə daşın da qəlbinə əgər,
Gövhərdən özünə məşuq düzəldər.
Maqnit olmasaydı eşqin əsiri
Çəkməzdi özünə dəmir zənciri. (1, 49).*

Poemada Şirinin gözəlliyi Şapurun dili ilə təsvir edilir. Xosrov da onu görmədən aşiq olur. Əslində görməsinə də ehtiyac olmur. Çünki Nizami öz ustalığını bir daha sübut etmişdir. O, Şirinin Şapurun dili ilə söylənən elə gözəl portretini yaradır ki, Xosrov da mahir bir rəssam kimi bu şəkli qəlbinə çəkir. Şapurun sözləri ilə Xosrovun və Şirinin qəlbinə məhəbbətdən od düşür. Onlar bir-birlərindən xəbərsiz məhəbbət küləyinin əsdiyi səmtə tərəf gedirlər. Bu sehrli tilsim onları firuzə rəngli bağçada olan çeşmə ətrafında təsadüfən görüşdürür. Xosrovun Şirini tanınamasına baxmayaraq, onun gözəlliyi qarşısında qanı uyuşur, canına titrəmə düşür. Uzaqdan şahı gören Şirin də utanır, sulara əksi düşmüş ay kimi

titrəyir, qara saçları ay üzünü bürüyür. Lakin Xosrov qəlbindəki qığılcımın qarşısını alır. Mərd davranır, tanımadığı qadına tərəf baxmır.

*Toplayıb nəfsini, iqtidarını,
Söndürdü qəlbinin alovlarını.
Həvəsini boğub mərdanəliklə,
Artıq o tərəfə baxmadı belə. (1, 91).*

İki gəncin sevgisindən danışan dahi Nizami qadın ləyaqətini də unutmur. Məhin Banunun Şirinə verdiyi öyüdnəsihətdən aydın olur ki, şəraf və namus hər şeydən üstündür. Bir qadın gövhər qədər qiymətlidir, onun bəzəyi ismət və nəzakətdir. Poemanın başqa bir hissəsində Xosrov Ruma gedib Məryəmlə, daha sonra Şəkərlə evlənir. Ancaq Şirinə olan məhəbbətindən də keçə bilmir. O, Şirinlə gizlin görüşmək istəyir. Bu təklif Şirinə Şapur tərəfindən gətirilsə də Şirin öz ləyaqət və qadınlıq qürurunu hər şeydən üstün tutur. Xosrovun eşqindən alovlansa da ondan gələn təkliflə razılaşmır.

*Mən gövhəram, nəçin gərək əksiləm?
Çağırılmamış gedim? Məgər mən yeləm?
Yəhəri islansa kiçik hovuzdan
Coşqun bir dəryadan qorxmazmı insan? (1, 173).*

Poemada Şirin gözəl və ağıllı bir hökmdar kimi təsvir olunur. O, tabeliyində olan əhali ilə səmimi, mehriban rəftar edir, zülmü aradan qaldırır, kəndlilərin alın təri ilə işləyib əldə etdiyi məhsuldan xərac vermələrinin qarşısını alır. Şirin öz ağılı və məhəbbəti ilə Xos-

rovda olan bəzi mənfi keyfiyyətləri aradan qaldırır. Xosrov kimi adət-ənənələrə ciddi yanaşmayan, gününü kef məclislərində keçirən, ölkəsindən bixəbər insanı yüksəldən, alicənab edən, ədalətli şah səviyyəsinə qədər ucaldan da məhəbbətin gücü olur. Xosrov elmlə məşğul olan, bilicilərlə görüşən, fəlsəfi mübahisələr edən bir insana çevrilir. Bütün bunlar Şirinin Xosrova olan məhəbbətinin təsiri ilə baş versə də, əslində şair özünü zamanın sahiblərinə tutaraq onları elmə, biliyə, haqqa, doğruluğa dəvət edir.

Poemada Şirin də bir qadın kimi ürək sahibinin yanında olur. Onu həyatın çətin sınaqlarında tək qoymur. Ağılı və fərasəti ilə qəlbindəki Xosrova tərəf çapan məhəbbət atını cilovlayır, adət-ənənələrdən kənara çıxmıyaraq Xosrova kəbinsiz evlənir. Sonsuz dərəcədə sevdidi Xosrova, nəhayət, kəbin kəsildikdən sonra evlənir. Bu sevgi yolunda əhdinə çatdırsa da şəxsi qüvvələr buna imkan vermir. Poemanı bu qədər sevdiren amillərdən biri də elə budur. Əgər bu məhəbbət yolunda əzab və əziyyətlər olmasa, məqsədə çatmaq üçün fədakarlıqlar edilməsə, mübarizə dolu bir yoldan keçilməsə idi poema real həyatla səsleşməzdə və sadəcə yazıldığı dövr üçün oxunaqlı olardı. Çünki real həyatın hər anında xeyirlə şəxsi həmişə mübarizə aparır.

Xosrovun Məryəmdən olan oğlu Şiruyə atasına naxələf övlad olur. Şir kimi qorxulu, kinli, "beyni xərcəng dolu" övlad atasını həbs etdirir. Xosrov həbsdə olarkən yalnız Şirinin məhəbbəti sayəsində həyatdan əlini üzür. Onun sevgi dolu baxışları, qəlb

oxşayan məlahətli səsi, sözü Xosrova təsəlli verirdi. Lakin Xosrov çirkin xislətli məhəbbət düşməni tərəfindən yuxuda olarkən xəncərlə vurulur. Al qana bürünmüş Xosrov susuzluqdan yansa da yatmış yarını oyatmaq istəmirdi:

*Lakin könü dedi: "Rəva deyil bu,
Gecələr boyunca yatmayıb yuxu.
Başına gələni görərsə əgər,
Bir daha yatmayıb göz yaşı tökər.
Yaxşısı budur ki, qalsın diləyim,
Mən ölüm, qoy yatsın yorğun mələyim".
Şirini yuxudan oyatmadı o,
Belə ölüb getdi vəfalı Xosrov. (1, 338-339).*

Sevgisi uğrunda əzab-əziyyətlərə dözən, dərddli gecələrinin qarası saçları da qara olan Şirin səadətində çıxmışkən bu eşqi boyunca yaşaya bilmədi. Cəfasını çox çəkdiyi bu eşqin səfasını da sürə bilmədi. Təbii ki, Xosrovsuz yaşamaq onun üçün ölüm demək idi. Ölmək isə Xosrova qovuşmaq idi.

Nizami Gəncəvi poemada təkcə iki gəncin qarşılıqlı eşq dastanını qələmə almamışdır. Eyni zamanda Fərhad surətini yaratmaqla qarşılıqsız eşqlə qayaların çapıldığı, şahla üz-üzə məğrur halda dayanıldığını da göstərmişdir. Fərhad Şirinə olan sevgisi sayəsində çətin sınaqlardan keçsə də bu onun eşqini azaltmır. Bu məhəbbətin acısını Şirin şərbət kimi içir.

Xosrov və Fərhad tamamilə bir birlərindən fərqli surətlərdir. Onlar üçün ortaq olan sadəcə Şirinə olan məhəbbətləridir. Xosrov şah olsa da Fərhad ağılı, zəkası və əməyi sayəsində ona qalib gəlir. Lakin Xosrovun Şirinə olan məhəbbəti o qədər güclü olur ki, hiylə ilə Fərhadı öz yolundan uzaqlaşdırır.

Ağır sınaqlardan keçmiş bu məhəbbət dastanı insan həyatındakı təsadüfləri, gözlənilməz hadisələri, xoşbəxtlik qapısını açan açarın çətin tapıldığını, zəhmət və mübarizə bahasına əldə edildiyini möhtəşəm düzlüyü ilə oxucusuna çatdırırdı.

"Haman "Xosrov və Şirin" hekayəsi bu axır vaxtlarda Mirzə Cəlal Yusifzadə cənablarının səy və himməti ilə opera şəklinə çöndürülmüşdür. (Firudin bəy Köçərli)" (5, 132)

"Xosrov və Şirin" öz dərin məzmunu və yüksək şeirliyi, orijinal kompazisiyası, dilinin bədiiliyi, obrazlar aləminin zənginliyi ilə Yaxın Şərq ədəbiyyatında yaranan Nizami adı ilə bağlı yeni ədəbi məktəbin - Nizami ədəbi məktəbinin ilk müvəffəqiyyətli nümunəsidir (Həmid Araslı). (1, 15)

Nizami Gəncəvinin "Leyli və Məcnun" poeması da məhəbbət motivləri əsasında yazılıb.

"Xosrov və Şirin" poemasında Xosrov cahillik və gəncliyin gətirdiyi yelbeyinlik sayəsində Şirinə gec qovuşur, ancaq bu poemada ərəb xilafəti dövrünün sərt qanunları, dar dünyagörüşə malik olan insanların nəticəsində aşiqlər vüsala çata bilmirlər. Ərəb folklorunda bu məhəbbət dastanının müxtəlif mövzu və sujetləri olsa da Nizami qarışıqlığı bir yerə yığmış və qeyri-adi, ölməz məhəbbət dastanı yaratmışdır. Poemada məhəbbətlə yanaşı həyat üçün vacib olan bir çox məsələlərdən də danışılır. Leyli ilə Məcnun iztirablı məhəbbət yaşarkən bir çox surətlərin simasında dövrün insanları ilə tanış oluruq və onların

düşüncələri bizim gözüümüzün önündə elə bir cəmiyyət formalaşdırır ki, bu da insanın kölə kimi yaşadığını, hislərə önəm verilmədiyini açıq-aydın göstərir. Ancaq əsrlər keçsə də bu məhəbbət dastanı bir çox dillərə tərcümə edilir və öz gözəlliyini, ilkin tərəvətini itirmir.

Nizami Gəncəvi bu poemanı yazdığı məsuliyyətli iş hesab edirdi. O dövrdə fikrini şərbət şəkildə ifadə edən sənət dostlarının çəkdiyi sıxıntılar ona məlum idi. Şair bir çox tərəddüdlərdən sonra oğlu Məhəmmədin xoş sözləri sayəsində poemanı yazmaq qərarına gəlir.

Nizami Şirvanşahlar sarayında hökm sürən zülməndən, haqsızlıqdan qorxmıyaraq "Leyli və Məcnun"da böyük bir cəsarətlə və çox kəskin şəkildə öz ana dilini sevdini bildirmiş, öz vətənpərvərlik duyğularını əks etdirmişdir (Mirzə İbrahimov). (2, 11)

Bu poemada da şair zülm və haqsızlıq əleyhinə çıxmışdır. İnsanı insanlıqdan çıxardan, ona xor baxan hər cür mənfiyyətə qarşı durur. İnsana həmişə dəyər verən şair onu yaranmışların ən üstünü, ən dəyərlisi hesab etməklə zamanın insanlarına sanki bir dərs verirdi.

Poemada təsvir edilən iki gəncin saf məhəbbətinin faciəvi sonluqla bitməsinə səbəb sevginin dəyərini anlamayan, yalnız öz mənfəəti üçün yaşayan insanlar səbəb olur. Əgər bu eşqin təmizliyini, haqiqi və əbədi olduğunu dərk etsələr idi, o zaman o məhəbbət günəş olub şöləsi ilə bütün kainatı isidirdi və yer üzünü həmin məhəbbətin istisindən gül-çiçəyə bürünərdi. Gül-çiçək ətri isə insanların qəlbinə hop-

duqca aram-aram kədərdən uzaqlaşdılar. Təəssüf ki, qara buludlar məhəbbət günəşinin qarşısına divar hörmüşdü.

Nizaminin bu poemasını diqqətlə oxuyanda Məcnun və Leylinin dili ilə məhəbbətin ecəzkar təsvirinin şahidi oluruq. Eyni zamanda hər bir surət öz zamanəsinin insanı kimi davranır. O zamanın gənclərindən olan Qeys Leyliyə olan eşqindən Məcnun adını alır. Son nəfəsinə qədər Leylinin eşqi ilə yaşayan Məcnun bu eşq yolunda tikanlara batsa da yolundan dönmür. Leylinin atası Məcnunun divanəliyinə görə qızını ona verməyə razı olmur. Əvvəlcə şəfa tapmasını, ağillanmasını istəyir:

*Dalınca "divanə" söyləyir hər kəs,
Bizə divanələr tay ola bilməz.
Əvvəl dua et ki, gəlsin ağıla
Sonra məhəbbətdən başla nağıla. (2, 89).*

Leylinin atasının rədd cavabından sonra Məcnun dözməyib səhralara üz tutur. Çöllərə düşən Məcnun baxdığı hər yerdə gülüzlü yarını görərdi. Hər gördüyü qapıya üz tutar, hər gördüyü kəsə isə "Leyli, Leyli" deyə müraciət edərdi, Leylisini gah ulduza, gah köləyə, gah da zalım cəllada bənzədərdi. Məcnunun Leylisinə olan məhəbbəti daimidir. Şair daimi olmayan məhəbbəti gəncliyin şəhvət oyununa bənzədir. Əsl məhəbbət insan yaşadığıca üzü dönməyən məhəbbətdir. Məcnunun da məhəbbəti əsl məhəbbət kimi son nəfəsinə qədər yaşayır. Eşqinin saflığını hər fürsətdə sübut edir. Ancaq bir çoxlarına görə Məcnunun məhəbbəti sadəcə xəstəlikdir. Hətta atası şəfa

tapması üçün oğlunu Kəbəyə aparır, ancaq Məcnun Kəbə halqasına əl atıb eşqinin daima var olmasını, sevdadan sərxoş olan könünün dünyada daha da alışıb yanmasını, öz ömrünün kəsilib Leylinin ömrünə calanmasını istəyir:

*İlahi, sən saxla mənim Leylimi,
Çoxalt hər dağıqə ona meylimi!
İlahi, ömrümdən kəs indən belə,
Leylinin ömrünə cala alınla! (2, 98).*

Ata öz oğlunu dinlədikcə qəlbinə susqunluq çökür, artıq ondan sonra məhəbbətin necə bir qüvvə olduğunu anlayır. Bilir ki, hər dərdin dərmanı olsa da bu dərdin dərmanı yoxdur. Buna baxmayaraq, ata yeganə oğlunun həyatdan əl üzməsi ilə razılaşa bilmir. Ona nəsihətlər verir. Bu sevdanı unutmaması, yaşıdları kimi dünyadan kəsməmasını istəyir:

*Oğul, səadətin qapısını aç,
Ayağı sürüşkən taleyindən qaç,
Çalış, əllərdən çıxmasın dövlət.
Dövlətlə yaranır bütün səadət. (2, 104).*

Lakin Məcnun atasının istəkləri ilə razılaşmır. Çəkdiyi əzabın daşı əritməsini, gözündən yaş yerinə qanların axmasını insanın iradəsindən asılı olmadan yarandığını qeyd edir.

Poemada Məcnunun eşqi nə qədər dərin verilsə də Leyli də ondan geri qalmırdı. Poemanın qadın surətlərindən olan Leyli Məcnunun eşqi ilə yanan, hüquqsuz qadınların timsalıdır. Allahın ən təmiz hissələrindən olan sevgi duyğusunu daddığına görə qınağa çevrilir. Azadlığı, təhsil almaq, söz demək hüququ əlindən alınır. Onun istəyi

nəzərə alınmadan haqqında qərarlar qəbul olunur, istəmədiyi halda zorla İbn Səlama ərə verilir. Ancaq buna baxmayaraq, qəlbindəki eşqin gücü sayəsində İbn Səlamın ona yaxınlaşmasına icazə vermir. Ona yaxınlaşmaq istəyən İbn Səlam Leylinin vurduğu şillənin gücündən yerə sərilir. O, öz dövrünün insanı kimi Leylinin razılığını bilmədən atasından istəyir. Nəticədə Leyli Məcnunun həsrətini çəkən kimi o da bir evdə yaşasalar da Leylinin həsrətini çəkir və ona həyat yoldaşı olmayan Leylinin dərdindən vəfat edir:

*Elə ki, təngidi köksündə ürək
Çırpdı şüşəsini daşlara külək.
Yel kimi dünyaya əl edib həmə, n,
Qurtardı dünyanın işgəncəsindən.
(2, 242).*

Düşünsək ki, İbn Səlamın sevgisi qarşılıqlı olsa idi, ya da hansısa bir qadının razılığını bildikdən sonra evlənsə idi, yəqin ki, o zaman onun taleyi fərqli olardı. Burada fərqli bir məqama diqqət yetirsək, görürük ki, qadın hüquqsuzluğu təkcə qadınların yox, həm də kişilərin taleyini dəyişir.

İbn Səlamın ölümündən sonra ərəb qaydasına görə Leyli iki il yas saxlamalı, kimsənin gözüne görsənməməli idi. Leyli bunu özü üçün fürsət bilir, bacardığı qədər taleyin oyunundan şikayətlənir. Daha içi-çini yox, açıq-aydın ağlayır, fəğan edirdi. Zəhirdə bunu İbn Səlam üçün etsə də, batində yalnız Məcnun üçün edirdi. Dilinin duası yalnız Məcnun idi:

*Zəhirdə ərinə matəm saxladı,
Batində Məcnunu anıb ağladı.*

*Saçını yoldadı anıb Məcnunu,
Guya ki əriyəcün eyləyir bunu.
(2, 243).*

Leyli İbn Səlama "yas" saxladıqdan sonra yenidən ata evini qəm evinə çevirir. Ancaq Leyli nə atasından, nə də anasından qorxurdu, evdə, məhəllədə tək gəzir, dərdinə çarə axtarırdı. Çarəni Məcnunla görüşməkdə tapır. Zeydlə xəbər göndərərək Məcnunu görüşə çağırır. İki aşiqin görüş səhnəsini Nizami vəhşilərin onları dairəyə alması və həsrət dolu qəlblərin bu görüşdən bir neçə saat huşsuz qalması ilə təsvir edib. Gənclər ayıldıqdan sonra Leyli can yarısını öz çadırına aparır. Leylinin qara çadırına ilk dəfə günəş doğmağa başlayır. Qəlbləri sözlə dolu olan aşiqlərin sanki dilləri lal olur, nitqləri tutulur. Lakin daha sonra Nizami Məcnunun dili ilə eşqin ən gözəl tərifini verir. Məcnun canının Leyli olduğunu, çəkdiyi iztirabların ona dad verdiyini, var olan qəlbinin eşqlə çarpdığını, eşq halqasından könüllü asıldığını qeyd edir. Leylini suya, özünü balığa, iki parça olan bir zirehə, bünövrəsi bir olan iki heykəle, qını bir olan cüt ağız qılınca, bir qabıqlı cüt badama, iki sarılı bir yumurtaya bənzədir.

Təəssüf ki, çəkilən əzab və iztirablara baxmayaraq, Leyli ilə Məcnun vüsala çatmışkən Məcnun vüsəlin həsrəti ilə yaşamağı seçir. Taqətdən düşmüş halı ilə özünü Leyliyə yaraşdırmır. Düşünür ki, Leylinin həsrəti ilə yaşamaq Leyli ilə birgə ismətsiz məhəbbəti yaşamaqdan yaxşıdır:

*Əgər məhəbbətdə olmasa ismət,
O, şəhvət hissidir, deyil məhəbbət!*

Saf eşqin nurlu bir güzgüsü vardır; Eşqin hesabından şəhvət kənardır: (2, 259).

Məcnunun uzaqlaşmasından sonra Leyli dözə bilmir, bədrəlməmiş ay hilalə, sərv qaməti çöpə dönür, payız yarpağı kimi saralır və ömür ağacından düşüb xəzan olur.

Şair Leylinin ölümünü payız fəslində təsvir edir. Payızda təbiət cansızlaşdığı kimi, Leylinin də həyatı bax beləcə cansızlaşır. Leylinin ölüm xəbərini eşidən Məcnun fəlayə acı-acı şikayətləndikdən sonra Leylinin məzarı üstünə gəlir. Can yarısının yatdığı yerdə Allahdan onun canını almasını diləyir və canını canan yolunda qurban verir.

Dahi Nizami saf eşqi bu dünyaya yaraşdırmır, onları eşqləri kimi təmiz və saf olan əbədi cənnətdə qovuşdurur.

Nəticə etibarilə deyə bilərik ki, Nizami Gəncəvi öz poemalarında həyatın bütün məsələlərinə toxunduğu kimi eşqə də toxunmuş və ona əvəzolunmaz bir gözəllik qatmışdır. Nizaminin "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun" poemalarında eşq təkrarsız misralarla oxucusuna çatdırılmış və oxucu hər bir misra ilə eşqin ən dərinliyinə yol tapmışdır. Müasir dövrümüzdə bu əsəri oxuyan hər bir insan Leyli və Şirini müasir gənc qızlarla, Məcnun və Xosrovu isə müasir gənc oğlanlarla asanlıqla müqayisə edə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Nizami Gəncəvi. "Xosrov və Şirin" poeması. "Yazıçı" nəşriyyatı. Bakı, 1982.

2. Nizami Gəncəvi. "Leyli və Məcnun" poeması. "Yazıçı" nəşriyyatı. Bakı, 1982.
3. Nizami Gəncəvi. "Xosrov və Şirin" poeması. "Yazıçı" nəşriyyatı. Bakı, 2004.
4. Nizami Gəncəvi. "Leyli və Məcnun" poeması. "Yazıçı" nəşriyyatı. Bakı, 2004.
5. Firudin bəy Köçərli. Azərbaycan ədəbiyyatı. I cild. "Elm" nəşriyyatı. Bakı, 1978.

XÜLASƏ

Nizami Gəncəvi poemalarında məhəbbət motivləri

Məqalədə Nizami Gəncəvinin poemalar izlənilib. Poemalarında uca hisslərdən biri olan məhəbbətə verdiyi yüksək dəyər, qadı hüquqsuzluğu araşdırılıb. Məhəbbətin insan psixologiyasında etdiyi dəyişikliklər ortaya qoyulub. Türk qadını üçün ləyaqətin nə dərəcədə önəmli olduğu ön plana çəkilib. Eşqin gücü göstərilib, incə məqamlara toxunulub. Ortaya qoyulmuş faktlar ədəbi nümunələrlə göstərilib.

РЕЗЮМЕ

Любовные мотивы в поэмах Низами Гянджеви

В статье отслеживалась поэмы Низами Гянджеви. Один из любви к высокой оценке стоит рассмотреть бесправие женщин, высоко поэмах саж. Любовь их психологию произошли изменения, поставлен человек. Насколько важен для турецких и достоинства, где на передний план. Мощные тонкие моменты, когда был затронут. Появился литературный с которой указаны факты.

SUMMARY

Motives of love poems of Nizami Ganjavi
In the article, the poem of Nizami Ganjavi was pursued. In one of the high cost of lawlessness and women were considered high sense of love poem. The changes were put forward by human psychology in love. Turkish woman of dignity to highlight how important that is The power of love was shown, nuances have been affected. The facts indicated to literary examples

İLYAS ƏFƏNDİYEVİN "GERİYƏ BAXMA, QOCA" ROMANININ İDEYA-BƏDİİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN TƏHLİLİ

Qənirə ƏMİRCANOVA,

Bakı şəhərindəki 190 nömrəli məktəbin müəllimi

İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında xüsusi mövqeyi olan "Geriyə baxma, qoca" romanı, tədqiqatçıların yazdığına görə, tərcümeyi-hal məzmunludur. Roman "Məhnət qocanın nağılları" adlanan hissə ilə başlayır. Ayrı-ayrı kiçik hekayə və əhvalatlardan ibarət bütöv roman tarixi mövzuda yazılıb.

"Kürdobaadək Səkinə ilə Mahal Murovun əhvalatı" adlanan hissədə hadisələr Kürdoba deyilən tərəkmə obasında baş verir. Vəkil Kərbəlayi İbixanın qızı Səkinə qızlar bulağından su içəndən sonra gözəlliyi birə-min artmışdı. O, Gülməmməd adlı bir igidlə birləşmələrini sevərək evlənilir. Onların dörd oğlu, bir qızı olur. Ailəcanlığı və mərdliyi ilə hamının hörmətini qazanan Səkinə haqqında deyirdi ki, o, ağılda, kamalda atası Kərbəlayi İbixana çəkib. O, görür ki, zamanə dəyişib, xanların, bəylərin övladları oxuyub böyük "nəcənnik" olurlar və qərar verir ki, oğlu Bayram da oxuyub dövlət qulluğunda olsun. Odur ki, Səkinə onu ailə dostu Nəcəf ağanın sayəsində gimnaziya təhsilindən sonra nəəcənnikin idarəsində qulluğa işə düzəldir. Bundan sonra Səkinənin hörmət-izzəti birə-on artdı, zarafat deyildi, onun oğlu, Kərbəlayi İbixanın nəvəsi qızıl paqon taxıb, padşahın idarəsində qulluq edirdi. Savadsız olmasına baxmayaraq, çox uzaqqörən olan Səkinə seçimində düzgün idi. Çox sonralar

Bayramın öz xalqı üçün nə qədər dəyərli insan olduğunu əməli ilə sübuta yetirən müəllif onu sevə-sevə yaradır. Söyqi-təbii olaraq hamının "Bayram bəy" dəyə müraciət etdikləri bu şəxs nəəcənnikin divanında qulluqda idi. Romanda təsvir olunan surətlər Bayram bəyin müxtəlif vaxtlarda tanıyıb-bildiyi insanlardır. Ətrafında olan hər kəsə böyük sayğı ilə yanaşan Bayram bəy ata-babalarından ona miras qalan mənəvi dəyərləri ömrünün sonunadək qoruyub saxlayır.

Romanda müəllifin diqqət yönəltdiyi məsələlərdən biri də torpaqların qeyri-qanuni, zorla başqaları tərəfindən mənimsənilməsidir. Bağdad bəy ata- babasından ona miras qalmış torpaqların Şahmar bəy tərəfindən mənimsənilməsinə etiraz edir. Nəəcənnik ilə ad çıxarmış Şahmar bəy bu heyfi Bağdad bəydə qoymur, onu doğrtdırır öldürtdürür. Həmişə oğul həsrəti ilə yanan Gülnisəni əri Bağdadın ölümü sarsıdır, "Əgər oğlum olsaydı, bu heyfi düşməndə qoymazdı," - deyərək ah-vay edir. Lakin onların oğul bərabəri qızı Xanım bu heyfi Şahmar bəydə qoymur, onu öldürüb qisas alır, hətta torpaqlarını da geri qaytarır.

Tarixə söykənən real həqiqətləri bir hadisə kimi təsvir edən İ. Əfəndiyev Azərbaycanın başına gətirilən bu müsibətləri vətəndaş mövqeyi ilə təhlil edir, gələcək nəsilləri ayıq- sayıqlığa səsləyir.

Müxtəlif adlar altında təsvir olunan hadisələr bir-birinin davamıdır. 1980 - ci ildə yazılmış "Geriye baxma, qoca" romanında müəllif sanki əsrlərdən gələn əsrarəngiz səsləri eşidir:

"Qarabağ xanəndələr, sazəndələr yurdu. Yaxda Şuşa qalasının hər gözəməli yerində bir dəstə sazəndə çalib-oxuyurdu. Onda görürdün ki, Xəzinə qayasının ən uca zirvəsi olan Uçmıxdan kimsə zil səslə bir "qatar" oxudu. Buna cavab olaraq, Ərimgəldidən kimsə bir şikəstə çağırırdı. Qulaq asardın, deyərdin, bəs, bu səslər dünyanın o tayından, yəni, bizə məlum olmayan ayrı bir dünyadan gəlir. Özü də nə qədər möhkəm adam olsaydı, ürəyini yumşaldıb muma döndərərdi. Eh... sizi inandırırım ki, Xəzinə qayasının uçurumunda, Topxana meşəsində, Ərimgəldiyə gələn aran yollarında o səslər hələ də durur... Bəli... bəli, durur! Mən o səsləri zaman - zaman eşidirəm. ("Seçilmiş əsərləri", III cild, Bakı, 2005, səh.195).

Romanda təsvir olunan hadisələr silsiləsində sonadək Bayram bəy surəti əsas obraz olaraq qalır. "Nadiri taxtda görmüş Kamirxan qanının əhvalatı və Bayram bəyin Qarabulağa gəlməsi" əhvalatında da təsvir olunan hadisə yenə də kürdobalı Bayram bəylə bağlıdır. Cəmi Qarabağ elində çox hörmət və nüfuz sahibi olan Bayram bəyi bütün camaat sevirdi.

"Cavan tacirlə pristav qızının əhvalatı" hissəsində Bayram bəyin qızı Yaqut "qızlar bulağından su içəndən" sonra gözəllikdə ad çıxarmışdı. Elçilərin ardı-arası kəsilmirdi. Uzun məsləhətdən sonra onu (anəsi Səkinə xanımın razılığı ilə) Muradxanlı obasından olan Hacı Hüseynin oğlu Məhərrəmə nişanladılar.

Məhərrəm el-obada sayılan-seçilən cavanlardan idi. Hacı Hüseyn varlı-karlı adamlardan idi. Odur ki, ad-sanına uyğun Bayram bəyin qapısına nişan gətirir.

Hadisələrin bu məqamında müəllif "Qarı dağı" əfsanəsindən istifadə edir. Yeri gəlmişkən, onu da qeyd etməli istərdik ki, "Qarı dağı" hekayəsi dərslilik, daxil edilmiş və şagirdlərin çox maraqlı oxuduğu əsərlərdəndir. Əhvalat maraqlı süjet xətti üzərində qurulduğundan ayrıca hekayə kimi tədris olunur. Müəllif maraqlı manevr edərək yenidən yarımçıq qoyduğu hadisənin təsvirinə başlayır "Sən saydığını say, gör fələk nə sayır." Günlərin bir yaz axşamında əynində bahalı parçadan kostyum, belində qızı toqqa, ayaqlarında par-par parıldayan çəkmə, başında qiymətli surdərisində papaq, qaragöz, enlikürək bir oğlan olan Abdulla dostu ilə Molla Yaqubun bağında gəzməyə çıxarkən qız-gəlinlərin arasında Bayram bəyin qızı Yaqutu görür və ilk baxışdan ona vurulur. Tez-tez Bayram bəyin evinin qabağında görünən Abdulla Yaqutun da diqqətini cəlb edir. Füzulinin aşiqanə qəzəllərindən istifadə edərək Yaquta məhəbbət dolu məktub yazan Abdulla onun ürəyini fəth edir. Gizli məktublaşmalar öz təsirini göstərir. Və bir gün onlar bir-birinə qoşulub qaçmağa qərar verirlər. Çətinliklər də bundan sonra başlayır. Lakin müəllif təsvir etdiyi qəhrəmanları müəyyən problemlərin içərisindən çıxarıb, qarşıda qoyduğu məqsədinə çatır. Məqsədi isə aydındır: bəşəri insan tərbiyəsi.

"Bizim təzə evə köçməyimiz" hekayəsində əsərin qəhrəmanı Muradın təzə evə köçməsi təsvir olunur. Hesab edilir ki, gözəl və rahat ev xoşbəxtliyin yarısidir:

"Mən həmişə anamı şəhər gördə özümü xoşbəxt hiss edirdim. Həmişə çox ciddi, işgüzar bir adam olan atam da bu gün deyib-gülürdü. Təzə evimizin, bağçamızın barəsində anamın tərifinə məmnuniyyətlə qulaq asırdı. Atamın bu cür şadlığı, tez-tez gülüb zarafat etməyi mənə sevindirirdi". ("Seçilmiş əsərləri", III cild, Bakı, 2005, səh.231).

Təzə evlərinin sevincini yaşayan Muradın əhval-ruhiyyəsinə mahiyyətini dərk edə bilmədiyi çar Nikolayın taxtdan salınması "kölgə salır." İki başlı qartalın hakimiyyətinə son qoyulması inqilabçıların çoxdankı mübarizəsinin nəticəsi idi:

"Atam həyəcanla dedi:

- Nikolayı taxtdan salıblar!

- Heylə şey olmaz, - deyə anam təəccüblə səsləndi.

Binamızın o başında işləyən erməni usta Qara dedi:

- Niyə olmur?! İnkilabçılar çoxdan əlləşirdilər ki, iki başlı qartalın boğazını üzünlər." ("Seçilmiş əsərləri", III cild, Bakı, 2005, səh.231).

Tarixi hadisələrin təsvirinə şərh verən müəllif uşaqların tərbiyəsini də gündəmdə saxlayır, milliliyə söykənən "böyüklər danışanda kiçiklər susar, onların söhbətinə qarışmaq olmaz" kimi ifadələr kiçik yaşlı Muradla yetkinləşmiş Murad arasında bir bağlılıqdır. İstər kiçik Muradın, istər böyük Muradın qürurudur Bayram baba. Həmişə baba ilə nəvə arasında olan qeyri-adi istək əsərin sonunadək davam edir və oxucunu izləyir. Tut ağacına qonmuş sağsağanın oxumasında da məhz "yaqın ki, sağsağan babamın gələcəyini mənə xəbər verir," - deyə şadlanaraq düşünən Murad ömrünün sonunadək Bayram baba ilə fəxr edir.

Roman sovet dövründə yazıldığı üçün ermənilərə olan münasibət üstüörtülü şəkildə təsvir olunub. Tarixin bütün mərhələlərində ermənilərin türklərə münasibəti işğalçı mövqedən olub və bu, romanda da müəllif tərəfindən gözənilib. Erməni surəti olan Santinin dediyi sözlərdə azərbaycanlılara olan gizli nifrəti dərhal hiss olunur:

"Atam dedi:

- Görünür, qoşun atışa-atışa yoluna davam edir, şəhərdə işləri yoxdur.

Dərzi Santi hərəzlə dedi:

- Canım, o yazıqlar öz başlarının hayındadırlar. Axı, şəhərlə nə işləri var?.. Sizinkilər dinc durmurlar da". ("Seçilmiş əsərləri", III cild, Bakı, 2005, səh.236).

"O yazıqlar" deyəndə dərzi Santi Nikolayın rus əsgərlərini nəzərdə tuturdu. "Sizinkilər dinc durmurlar da" ifadəsində müəllif ümumiləşmiş erməni Santi surətində onların azərbaycanlılara olan nifrətini əks etdirib. İstər tarixi, istər də ədəbi mövqedən yanaşdıqda bu mənfur düşmənlərin türklərə olan düşmənçilik mövqeyini sübut edən belə faktların sayı çoxdur.

İ.Əfəndiyev yaratdığı əsərlərlə ölümündən sonra da insanları, xüsusilə xalqını daima düşündürür. Bu isə əsl vətəndaşlıq mövqeyidir.

Müəllifin prototipi olan Muradın kiçik qəlbində vətənpərvərlik duyğuları bağçalarında olan ağaclardan başlayır. Hələ fərqi nə bilmədiyi bu duyğular illər keçdikcə daha da möhkəmlənir, el, oba, vətən sevgisində bütövləşir. Heç kəsə dost ola bilməyən Murad öz fikirlərini bağcadakı tut ağacı ilə bölüşərək "mən heç vaxt başa düşə bilmirəm ki, nə üçün o saldatlar uzaq-uzaq ellərdən gəlib İranla bizim aramızda

olurdular. İndi də çıxıb gedirdilər? Niyə bizim camaat onları qırmaq istəyirdi? Nə üçün o qədər barıtı, dinamiti, partonu yerin altındaki anbarda gizləyib saxlayırdılar ki, onlar da partlayıb adamları göyə sovursun? Yazıq adamlar... Lakin elə bu anda da mənim həlak olan adamlara acığım tutdu. Axı onlar nə üçün anbarı dağıdırdılar? Oradakı şeylər ki, onların deyildi. Məşədi Qurban əminin öz nöqərlərini anbardan qarət şeyləri daşımağa göndərməsi buradaca yadıma düşdü və bu əhvalat mənim gizli bir maraqla tamaşa elədiyim ucaboylu, enlikürək, qartalburun Məşədi Qurbanı sanki gözündən saldı. Sanki onun təmkini, əzəməti yox olub getdi. Mən həyatımda birinci dəfə olaraq adamların daxilində nə isə mənə məlum olmayan yirtici-qorxulu bir şeyin varlığını hiss eləyirdim... Və mən bu gərgin hisslərlə yarpaqları güllədən dəşik-dəşik edilmiş tut ağacına baxırdım. Mənə elə gəlirdi ki, o da mənim kimi fikrimdən keçənləri düşünür... ("Seçilmiş əsərləri", III cild, Bakı, 2005, səh.238).

Tarixinə və mədəniyyətinə ürəkdən bağlı İlyas Əfəndiyev fəxarət hissi ilə Qaçaq Nəbinin adını çəkir, xalqın dilində əzbər olan nəğmələrdən nümunə gətirməklə onları döənə-döənə yaşadır. Bununla o, getdikcə iblisləşən dünyaya etiraz edir, insan övladını mənəvi təmizliyə səsləyir. İ.Əfəndiyevin bənzərsizliyi bir də onda idi ki, ən sadə adamların surətini də sevə-sevə yaradır. "Suçu İman kişi" əhvalatında suçu İman Muradın bacısı Mahtabla qarşılaşdırılır. İnsanlardan daima uzaq qaçan İman

kiçik qızığız Mahtabı ürəkdən sevir onu "pəpili balam" deyərək əzizləyir qayğısına qalır. Mahtab anası icazə verməyə də, gözəndən yayınıb İmanın yanına qaçır. Nahaq yerə deyilməyib ki, "it əppəyə, uşaq məhəbbətə".

"Mən və ağaclar" əhvalatında Muradın ata və anasına münasibəti təsvir olunub. Bu isə əslində əxlaq və tərbiyə məsələsi kimi bütün dövrlərdə öz aktuallığını saxlayır. Anası Yaqutun xəstəliyi kiçik uşaq qəlbində böyük bir dərdə çevrilir. Murad hər cümləsində anasına olan məhəbbət və istəyindən şövqlə danışır. Anası Yaqut xanım onun həmişə müdafiəçisidir. Lakin atası Abdullanın Murada olan ciddi münasibəti həmişə onu narahat edir, getdikcə qaradınmaz edir. Övlada olan münasibətdə valideynlərin qayğı və diqqəti əsas məsələdir. Uşaqların yaşına görə öz fikirlərini sərbəst ifadə edilməsinə şərait yaradılmalı və atalarının fikirləri övlad tərbiyəsində üst-üstə düşməlidir. Əks halda, övlad üçün arzu edilən nəticə əldə edilməyə bilməz. Sözlün həqiqi mənasında, valideynlər övladları ilə dost olmağı bacarmalıdır.

"Anamın xəstəlməsi həmişə mənim üçün son dərəcə qəmgin bir hadisə olardı. Onun gözəl, şəffaf gözləri qızdırmadan alışıb-yananda mən özümü dünyanın ən bədbəxt adamı sayır və saatlarca yastığının böyründən uzaqlaşmırdım. Anam xəstəlikdən sağalıb ayağa qalxanda isə ürəyimdəki fərəhim həddi-hesabı olmurdu. Lakin kədərini kimi, fərəhim də həmişə ürəyimdə qalırdı. Yəni mən onları izhar etməkdən çəkinirdim. Ona görə

çəkinirdim ki, mənim ortaboylu, enlikürək, qaraqaş, qaragöz, gözəl və çox qüvvətli bir oğlan olan atam başqa adamlarla zarafat eləməyi, deyib-gülməyi sevdiiyi halda, biz uşaqlarla, xüsusən mənimlə çox sərt rəftar edirdi. Nə üçünsə, mənim zarafatım, deyib-gülməyim həmişə onu acıqlandırır. Ona görə də, yavaş-yavaş mənə bir qapalıq əmələ gəlirdi. Mən heç bir sirrimi, sevinc və kədərini bürünə verməməyə çalışırdım və atamın yanında öz hərəkətlərim özümə yəndəmsiz görünürdü. Özümə, öz hərəkətlərimə inamım azalırdı, mən bir növ, ağır, çəkinən olurdum, bu isə, atamı acıqlandırır və onun mənə qarşı daha sərt rəftarına səbəb olurdu. Mən üsulsuz bir hərəkət eləyəndə, məsələn, nahar elədiyimiz zaman stəkana toxunub çayı süfrəyə dağıdanda, o, qəzəblənib, mənə "maymaq," "filinti," "çolaq" adlandırır danlayırdı. Bu zaman:

- Yaxşı. Dünya dağılmadı ki? - deyə anam mənə müdafiə edərdi." ("Seçilmiş əsərləri", III cild, Bakı, 2005, səh.242).

Romandan nümunə gətirdiyimiz sitatların izahında döənə - döənə bir yəqinlik hasil olur: Xalq yazıçısı İ.Əfəndiyev, sözlün həqiqi mənasında, qüdrətli sənətkardır. Ona görə də əsərləri əsərləri də adlayıb keçir, təbliğ və tərənnüm olunan ideyalar hər insanın mənəvi tələbatına çevrilib həyat amalına dönür.

РЕЗЮМЕ

"Идейно-художественные особенности романа "Не смотри назад, старик""

посвящена творчеству писателя И.Эфендиева.

В статье показано отношение к разнице между историческими корнями и настоящим, освещается гражданская позиция автора. Описывающий каждый созданный образ на основе национально-духовные ценности И.Эфендиев дает свою трактовку общественно-политических событий как историк. В романе прототип автора Мурад заставляет думать грядущее поколение и воспитывает его в духе патриотизма и любви к своей родине. Поэтому произведения И.Эфендиева считаются образцами произведений мирового уровня.

SUMMARY

Ganira Amircanova's scientific article "The idea and literary peculiarities of the novel "Don't look back, the old man" speaks about Ilyas Efendiyev's literary creation.

In the article the attitude to the historic roots between the past and the present is identified and Ilyas Efendiyev's position as a citizen of his country is revealed. Describing each of his characters on the national moral basis Ilyas Efendiyev also explains political social events as a historian. The main character of the novel Murad as a prototype of the author always makes the future generations think and fosters them to love their motherland and their nation. Therefore Ilyas Efendiyev's works are highly valued as examples of art on a world wide scale

TƏLİM VƏ TƏDQIQAT PROSESİNDƏ İSTİFADƏ OLUNAN VASİTƏLƏR

Oqtay ABBASOV,
Azərbaycan Dillər Universitetinin dosenti

Müəllim qədər öz ixtisasını daimi təkmilləşdirməyə ehtiyacı olan ikinci bir peşə sahibi tapmaq çətindir. Azərbaycan təhsilində aparılan islahatlar, bu islahatların tələblərini lazımi şəkildə yerinə yetirmək ehtiyacı da müəllimlərin ixtisaslarını, dünyagörüşlərini artırmağı zərurətə çevirir. Bundan başqa, müxtəlif tədris müəssisələrində çalışan müəllimlərin istehsalatdan ayrılmadan magistraturada, doktoranturada təhsillərini davam etdirməklə müxtəlif mövzular üzrə tədqiqat işləri aparır, tədqiqat metodlarından, tədqiqat vasitələrindən istifadə etməli olurlar. Deyilənlər Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərinə də aiddir. İndi həm ümumtəhsil məktəblərində, həm də digər tədris müəssisələrində kifayət qədər Azərbaycan dili və ədəbiyyat müəllimlərimiz vardır ki, onlar istehsalatdan ayrılmadan tədqiqat aparmaqla elmi dərəcələrə layiq görülmüşlər. Bu ənənə davam etməkdədir. Tədqiqat üsulları ilə bağlı dərslərdə, çap olunmuş digər əsərlərdə lazımi məlumatlar əldə etmək mümkündür. Bildiyimiz kimi, elmi araşdırmaların səmərəsi təkcə tədqiqat üsullarından deyil, həm də tədqiqat vasitələrindən asılıdır. Lakin təəssüf ki, bəzi istisnalar nəzərə alınmasa, tədqiqat vasitələri barədə kifayət qədər elmi məlumatlar tapmaq çətindir. Görünür elə bunun nəticəsidir ki, redaksiyamız bu barədə müraciətlər olunur, tədqiqat vasitələri barədə yazıların verilməsi xahiş olunur. Bunları nəzərə alaraq tədqiqat prosesində istifadə olunan vasitələr barədə yazını təqdim edirik.

Əvvəlcə tədqiqat prosesində istifadə edilən vasitələr anlayışına qısa da olsa nəzər salaıq. Tədqiqat mürəkkəb prosesdir. Bu prosesin səmərəsi bir sıra amillərdən asılıdır. Tədqiqatçı (insan) tədqiqatın əsas təşkilatçısıdır. Tədqiqatçılar həm məqsədlərinə, həm də hazırlıq səviyələrinə görə bir-birlərindən fərqlənirlər; artıq tədqiqatçı statusu almış elmi işçilər, alimlər, tədqiqat sahəsində elmi məlumatlara sahib olmuş və müəyyən təcrübə toplamış peşəkar tədqiqatçılar bu sahənin mütəxəssisləri hesab olunurlar. Lakin peşəkar tədqiqatçılığa aparan yol rahat və hamar deyil. O, təhsildən keçir. Belə bir ənənəvi fikir formalaşmış ki, tədqiqatçılığın əsası ali təhsilin bakalavr pilləsində qoyulur. Burada müəyyən bir həqiqət var. Lakin bu, tam həqiqət deyil.

Ali məktəb təcrübəsi ortaya maraqlı, maraqlı olduğu qədər də nəzərə alınması vacib olan faktlar qoyur. Hətta ən istedadlı tələbə də orta təhsil illərində tədqiqatla bağlı minimum məlumatlara və zəruri vərdislərə yiyələnmədiyindən, ali məktəbdə aparılan işlərə, onun təhsil

uğurlarına mənfi təsir göstərir. Orta məktəbdə sonra məzunların böyük əksəriyyətinin təhsilini ali məktəbdə davam etdirmək istəkləri hələ məktəb illərindən bu sahədə müəyyən məlumatlar, bacarıq və vərdislər verilməsini zərurətə çevirir.

Dünya təhsil sistemində gedən proseslər: tanışlıq sübut edir ki, necə adlandırılmasından asılı olmayaraq orta təhsil verən məktəblərdə ilkin tədqiqatçılıq vərdislərinin və zərur biliklərin verilməsi ciddi tələb kimi qoyulur. Ər məşhur məktəblərin aparıcı prinsipinin "Kəşf edək, öyrənək!" olması qaldırılan problemin necə aktual olduğunu sübut edir. Orta məktəbdə müəyyən hazırlıq keçmiş şagirdlər ali təhsildə daha yaxşı nəticələr göstərir, onların arasından həyatını elmi-tədqiqata həsr edənlərin sayı artır. Bu da təbii. Elmə məlum olan faktın, elmi ideyanın şagirdə hazır şəkildə verilməməsinin bunları müstəqil əldə etmək üçün ona şərait yaradılmasının bir çox faydalı cəhətləri vardır.

Müstəqil əldə olunan məlumat, çıxarlar nəticə daha uzun müddət yadda qalır. Belə bilik

lərin təbii asanlaşır. Meydana çıxmış faktların ümumiləşdirilməsi daha uğurla nəticələnir. Öyrənmənin bu istiqamətdə təşkili şagirdə motivasiyanı, özünə inam hissinin yaradılmasında müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Bunlar öz yerində. Amma orta təhsilin təkcə ali məktəblərə hazırlıq məqsədi daşmadığını da nəzərə almaq vacibdir. Ali məktəbdə təhsil almaq istəməyən məzunlar özlərini bu və ya digər fəaliyyət sahələrində tapırlar. Əmək fəaliyyəti, hərbi xidmət belə sahələrdəndir. Təbii ki, həyat, əmək... sahələri olduqca mürəkkəb, çoxcəhətli problemlərlə "zəngindir". Bu problemlərdən baş açmaq, ən səmərəli yolu seçmək həm də tədqiqatçılıq bacarıqları ilə bağlıdır.

Yazılardan belə bir nəticə çıxır ki, orta təhsildə bütün hallarda müvafiq tədqiqatçılıq bacarıqlarının şagirdlərə aşılması üzrə iş aparılmalıdır. Yaxşı cəhət kimi qeyd etmək vacibdir ki, müasir dünyanın gəldiyi bu nəticəni nəzərə alan məktəblərimizin sayı getdikcə artmaqdadır. Müasir təlim texnologiyalarından yaradıcılıqla istifadə olunması yazılanları sübut edir. Tədqiqatçılıq metodlarından indiki təkcə tədqiqatçılar, ümumtəhsil məktəblərinin müəllimləri deyil, ümumtəhsil məktəblərinin şagirdləri də istifadə etməkdədirlər. Onlara bu işdə məhz müəllimləri, bu sahədə müəyyən təcrübəsi olan insanlar kömək edirlər.

Həyata keçirilən və Azərbaycan məktəbləri üçün yeni olan təhsil kurikulumlarının məzmunu, bu məzmunun doğan tələblər də tədqiqatçılıq bacarıqlarına şagirdlərin yiyələnməsini zərurətə çevirmişdir. İndi şagirdlərin, bütövlükdə təlimin nəticəsinin qiymətləndirilməsində təkcə hazır biliklərin mənimsənilməsi yox, bu biliklərə nə dərəcədə müstəqil sahib olmaq da nəzərə alınır.

Bütün bunlara baxmayaraq hələ ki tədqiqatçılıq bacarıqları üzrə işin əsas ağırlığı ali məktəbin bakalavr və magistr pillələrinin üzərinə düşür. Etiraf etmək lazımdır ki, bakalavr pilləsində bu iş müasir tələblərə tam cavab vermir. Tədqiqatda insan amili əsasdır. Lakin elmi-texniki nailiyyətlərin, öyrədici üsulların, texnologiyaların sürətlə inkişafı həm də tədqiqat metodlarına diqqəti yönəltməyi tələb edir. İnsan nə qədər kamilləşsə də, uğur əldə etmək üçün mütləq mənada müəyyən metodlardan istifadə

etməli olur. Tədqiqatın səviyyəsindən asılı olmayaraq daha uyğun metodlardan istifadə ilə onun səmərəsini artırmaq olar.

Tədqiqat metodlarından istifadənin səmərəsi tədqiqatçıdan və prosesdə onun seçdiyi metodlardan asılıdır. Lakin daha bir amil də var. Bu, tədqiqatda istifadə olunan vasitələrdir. İnsan-metod və vasitə vahədi tədqiqatın ən etibarlı təminatçısıdır. Beləliklə, tədqiqat vasitələrini bir anlayış kimi formalaşdırılmalı olsa, belə bir nəticəyə gəlməmiş olarıq: Tədqiqat vasitələri tədqiqat prosesində araşdırıcının (tədqiqatçının) daha səmərəli nəticə əldə etmək üçün məqsədə və seçilmiş metodlara uyğun olaraq istifadə etdiyi cihazlar, maddələr, alətlər, aşıyaqlardır. Anlayışın özündən də görünür ki, tədqiqat vasitələri sadə və mürəkkəb olmaqla iki başlıca qrupa ayrılır.

Tədqiqat vasitələrinin qruplaşdırılması, sübhəsiz, dünyanın, elmin inkişaf səviyyəsi ilə bağlı olaraq meydana gəlmişdir. İnsanlıq tarixində ilk tədqiqatlarda sadə tədqiqat metodlarından istifadə olunmuşdur. Lakin yeni-yeni tədqiqat vasitələrinin meydana gəlməsi bəzi sadə vasitələrə münasibəti dəyişsə də, onları tamamilə sıradan çıxara bilməmişdir. Ona görə də əvvəlcə bəzi sadə tədqiqat vasitələrinin şərhini verməyi vacib sayırıq.

Əlbəttə, indiki bizə sadə təsir bağışlayan yüzrlə tədqiqat vasitəsinin formalaşması uzun illərin gərgin zəhmətinin nəticəsidir. Adı kağızdan tədqiqatda bir vasitə kimi istifadə etdikdə onun necə çətinliklərlə bugünkü səviyyəyə gəlib çatdığını düşünmək heç ağılmıza da gəlmir. Amma bu "sadə" vasitədən elmi tərəqqinin inkişaf etdiyi indiki zamanda da insan həyatının çox müxtəlif sahələrində uğurla istifadə olunur. Yazılardan belə bir nəticəyə gəlmək olur ki, tarixin müəyyən dövründə mürəkkəb hesab olunan vasitələr sonrakı zamanlarda sadə vasitələr qrupuna aid edilmişdir. Deməli, bu gün mürəkkəb sayılan hansısa tədqiqat vasitələrinin sadə vasitələrə çeviriləcəyi başadüşüldür.

Yuxarıda tədqiqat vasitələrinin tədqiqatın məqsədinə və istifadə olunan metodlara görə seçildiyini qeyd etmişdik. Fikrimizi konkret misallar əsasında davam etdirək. Məsələn, tutaq ki, tədqiqatçı şagirdlərin təlim uğurlarında valideynlərin rolunun müəyyənəşdirilməsi problemi üzrə araşdırma aparır. Problemin həllində

müxtəlif tədqiqat metodlarından istifadə oluna bilər. Lakin tədqiqatçının ən səmərəli metod seçməsi vacibdir.

Araşdırılan problemə bağlı başlıca məqsədi təhlil edən tədqiqatçı qərara gəlir ki, bu işdə səmərəli metod anket sorğusudur. Çünki problemin xarakteri ilk növbədə şagirdlərin təlim uğurlarında valideynlərin rolunu öyrənməyi tələb edir. Təhlillə müəyyən edilir ki, bu işdə ən səmərəli tədqiqat metodu anketləşdirmədir. Anketləşdirmə, anket sorğusundan istifadə qısa vaxt ərzində problemə bağlı daha çox fakt toplamağa kömək edir ki, nəticədə tədqiqatçı səmərəli ümumiləşdirmə aparmaq imkanı qazanır.

Bundan sonra anket sorğusunun təşkili üçün lazım olan vasitələrdən ən səmərəlisini seçmək lazımdır. Və burada da sadə vasitə kimi kağızdan istifadəyə ehtiyac yaranır. Lakin vasitənin sadəliyi tədqiqatın sadəliyi ilə bağlı deyil. Burada vasitənin daha səmərəli təsir göstərəcəyini diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

Məlumdur ki, anket sorğusundan istifadəyə müəyyən tələblər verilir. Həmin tələblərə əməl etmək vasitələrdən düzgün, yerli-yerində istifadəyə, vaxtın lazımı şəkildə bölüşdürülməsinə kömək edir. Misalə nəzər salaq: belə tələblərdən biri suallarla bağlıdır. Sualların tədqiqat olunan problemə sıx bağlı olması, konkretliyi, çoxsaylı suallara yol verilməməsi belə tələblərə aiddir.

Bu sualların istifadə olunan vasitədə düzgün əks olunması, səhvlərə yol verilməməsi, tədqiqat əvvəlcədən məlum olan auditoriyada aparılırsa, respondentlər haqqında məlumat tədqiqatçının sonrakı işini asanlaşdırır və səmərəliliyinə müsbət təsir göstərir. Daha peşəkar tədqiqatçılar sorğu prosesində meydana çıxması ehtimal olunan situasiyalara nəzər alaraq, müvafiq qabaqlayıcı tədbirlər görürlər. Anketin doldurulması prosesində respondentlərdən kimdəsə yazmaq üçün vasitənin olmaması hallarında tədqiqatçının özünün ehtiyat qələmini təklif etməsi əlavə vaxt itiksinin, boş-boşuna vurmamağın qarşısını alır.

Sadə vasitələrdən təkcə tədqiqatla bağlı faktların toplanılmasında deyil, faktların ümumiləşdirilməsində, sistemə salınmasında da istifadə olunur. Bu prosesdə grafik təsvir vasitələri, hesablama alətləri, müxtəlif şablonlar kimi sadə

tədqiqat vasitələrindən istifadə edilməsi təbii haldır. Lakin həmin vasitələrin tədqiqatda əhəmiyyətinin əvvəlcədən duyulması, onlardan səmərəli istifadə olunması vacibdir.

Biz bu yazıda daha çox pedaqoji istiqamətli, sadə tədqiqat vasitələri məsələsini qısa şəkildə şərh etməyə çalışdıq. Bununla yanaşı nəzərə almaq lazımdır ki, digər elm sahələri ilə bağlı tədqiqatlardan da həm kadr hazırlığı prosesində, həm də tədqiqatçı işində istifadə olunan sadə vasitələr də vardır. Bunlara müxtəlif bitkilər, mineralar heyvanlar üzrə aparılan öyrədici məmunlu və idraki əhəmiyyətli tədqiqatları misal gətirmək olar. Aydındır ki, belə tədqiqatlarda istifadə olunan vasitələr də müəyyən dərəcədə dəyişəcəkdir. Əsas məqsəd aparılan tədqiqatların hamısında tədqiqat vasitələrini düzgün seçmək və onlardan səmərəli istifadə etməkdir.

Sivilizasiyanın inkişafı digər sahələrdə olduğu kimi, elmi tədqiqatların üzərinə də yeni tələblər qoydu. Bu tələbləri tədqiqatda istifadə olunan vasitələri təkmilləşdirilməsini həll etmədən həyata keçirmək mümkün deyil. Beləliklə, tədqiqatlarda daha müasir, daha səmərəli vasitələrin tətbiqi qaçılmaz oldu. Əgər tibbin banisi Pifaqor modelləşdirmə metodundan istifadə zamanı insan gözüni, gözün xüsusiyyətlərini, xəstəliklərini, müalicə yollarını tapmaq üçün ölkünün gözündən bir vasitə kimi istifadə etmişdisə, daha sonrakı tarixdə bu metodla iş zamanı tətbiq olunan yüzrlə vasitələr yaradıldı.

Şübhəsiz, hər yeni vasitədə köhnədən nə isə qalır və daim təkmilləşirdi. Lakin tədqiqatda istifadə olunan və daim yeniləşən vasitələrin başlıca vəzifəsi araşdırılan problemin daha çox xüsusiyyətini üzə çıxarmaqdır. Məhz bu halda istifadə olunan vasitənin keyfiyyətli, uzun ömürlü olduğu qəbul edildirdi. İlk baxışda adama elə gəlir ki, vasitələrin tez-tez dəyişməsinə ancaq müsbət hal kimi qiymətləndirmək olar.

Nə qədər paradoks görünsə də, vasitələrin uzun ömürlü olmaması, tez-tez dəyişməsi tədqiqatlara mənfi təsir də göstərirdi. Meydana çıxmış vasitənin tətbiqinin öyrədilməsi çətinləşir, nəticədə diqqət yeni elmi kəşflərə yox, vasitələrə yönəlirdi. Bütün bunlara baxmayaraq tədqiqatda istifadə olunan vasitələr həm kəmiyyət, həm də keyfiyyət baxımından təkmilləşirdi. Beləliklə,

elmi tədqiqatda istifadə olunan yeni vasitələr yaradılırdı. Bu proses indi də davam etməkdədir. Ona görə də aşağıda bəzi müərkəb tədqiqat vasitələrini, onlardan tədqiqatlarda, o cümlədən, pedaqoji tədqiqatlarda istifadə məsələlərini şərh etməyə çalışacağıq.

Yuxarıda sadə vasitələrin seçilməsi məsələsinə toxunduq. Sadə vasitələrin seçilməsi ilə bağlı qoyulan tələblər tədqiqatın müərkəb vasitələrinə də şamil edilir. Müərkəb vasitələrin hansının seçilməsi tədqiqatın məqsədinə və bu məqsədi həyata keçirmək üçün məqbul sayılan metodlara görə müəyyən edilir.

Yeri gəlmişkən, qeyd edək ki, vasitələrlə metodlar arasında elə qarşılıqlı münasibət mövcuddur ki, bəzən onlardan istifadə müəyyən çətinliklər yaradır. Məsələn, pedaqoji tədqiqatlarda şagird yaradıcılığı məhsulları üzrə iş müəhüm yer tutur. Pedaqoji ədəbiyyatda şagird yaradıcılıq məhsullarının öyrənilməsi tədqiqat metodu kimi təqdim olunur. Əlbəttə, bu şərhlərdə hansısa nöqsan axtarmağa dəyməz. Amma bir məsələyə də fikir vermək lazımdır ki, hər hansı şəxsin (burada şagirdlərin) yaradıcılıq məhsulları tədqiqatın müəyyən mərhələsində tədqiqatın vasitəsinə də çevrilir. Bir halda tədqiqatın vasitəsi olan yaradıcılıq məhsulları digər halda tədqiqatın metodu yerində çıxış edir. Bu baxımdan testlərin metod, yoxsa vasitə olması ilə bağlı professor S.Seyidovun fikirləri maraqlıdır. S.Seyidov yazır: "Peşə seçimi praktikasında çox geniş tətbiq olunan psixoloji testlər haqqında məlumata keçməzdən əvvəl qeyd etmək istərdik ki, onları, sözün əsl mənasında, metod adlandırmaq çətindir. Bu daha çox ən etibarlı və həqiqətə uyğun nəticələrin alınmasını təmin etməyə kömək edən vasitədir" (Bax: "Menecmentin psixologiyası". Bakı, 2001, səh.171).

Vasitələrlə metodlar arasındakı bu əlaqə özünü daha çox vasitədən bir mənbə kimi istifadə edəndə büruzə verir. Məsələn, araşdırıcı yuxarıda göstərilən problem üzrə iş zamanı şagirdlərin yaradıcılıq məhsullarını, problemə uyğun olaraq təhlil edib, müəyyən nəticəyə gəldikdə, ümumiləşdirmələr apardıqda, həmin yaradıcılıq məhsullarından metod kimi istifadə olunur. Bu xüsusiyyət həm sadə, həm də müərkəb vasitələrdə özünü göstərir.

Tədqiqatlarda istifadə olunan ən müərkəb vasitələrdən biri kimi kompüter müasir dövrdə daha böyük əhəmiyyətə malikdir. İkinci vəziyyətinə gəlib çıxana qədər kompüter xeyli təkmilləşdirilmişdir. Ötən əsrin əvvəlində "beyini əvəz edən" vasitə kimi tanınan kompüter kütlə etibarını ilə o dərəcədə böyük, çəkisinə görə o qədər ağır olmuşdur ki, xeyli vaxt ondan ancaq quraşdırıldığı məkanda istifadə etmək mümkün olmuşdur. Təkcə fiziki xüsusiyyətlərinə görə deyil, istifadə imkanlarına görə də kompüter ciddi şəkildə təkmilləşdirilmişdir.

Müasir dövrdə tədqiqatların aparılmasını kompütersiz təsəvvür etmək mümkün deyil. Kompüterin bu qədər şöhrət qazanmasına baxmayaraq tədqiqatlarda ondan təkcə müərkəb problemlərin həllində istifadə olunmur. Kompüter ilk baxışda asan görünən, lakin tədqiqatın formalaşmasına ciddi təsir göstərən əməliyyatlarda da, hətta ki, əvəzsiz vasitə olaraq qalmaqdadır. Tədqiqatın yazı və elektron variantının hazırlanmasında, materialın korrektə alınmasında, müxtəlif sxemlərin, qrafiklərin hazırlanmasında, mətnlərin çoxaldılmasında və s. kompüter sadə vasitə yerində istifadə olunan maşın təsiri bağışlayır.

Müasir dövrdə tədqiqatlarda kompüterdən geniş şəkildə istifadə olunur. Müxtəlif sorğuların çoxsaylı auditoriyaya təqdim olunmasında, tədqiqatdan yaranan faktların statistik mənzərəsinin hazırlanmasında, araşdırılan məsələlərlə bağlı respondentlərin münasibətinin öyrənilməsi məqsədilə mətn-təqdimatların hazırlanmasında, informasiya toplanılmasında, elmi mənbələrin öyrənilməsində kompüter əvəzəlməz vasitəyə çevirilməkdədir. Əlbəttə, digər elm sahələri üzrə tədqiqatlarda kompüterdən istifadə olunduğunu da yaddan çıxarmaq olmaz.

Elm sahələrinin özünəməxsus tədqiqat vasitələri olduğunu, araşdırma prosesində daha çox səciyyəvi vasitələrdən istifadə edildiyini (məsələn, elmi-texniki tərəqqi nə qədər inkişaf etsə də, səma cisimlərinin tədqiqində teleskopdan, insan orqanizmindəki ən kiçik vahidlərin, təbiətin gözə görünməsi mümkün olmayan hissəciklərinin araşdırma üçün mikroskopdan, şüa verən cisimlərin öyrənilməsində spektral vasitələrdən və s.) nəzərə alaraq fikrimizi yekunlaşdırırıq.

ƏDƏBİ TƏLƏFFÜZ METODİKASINA DAİR

Sevda RÜSTƏMOVA,
Bakı Slavyan Universitetinin müəlimi,
Vaqif QURBANOV,
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Təcrübə müşahidələr və nəzəri təhlillərimiz göstərmişdir ki, imtahanların test tapşırıqları ilə aparılması başlayandan bəri şifahi nitq və inşa təlimi çox ağır problemlərlə üzləşmişdir. Belə ki, dil dərslərində nitq inkişafı təfəkkür inkişafını və ya əksinə, təfəkkür inkişafı nitq inkişafını doğurmalı olduğu halda, hafizəyə əsaslanan təhsil nəticə etibarilə gənc nəslə aydın, səlis oxudan, səlis nitqlə danışmaqdan və yazmaqdan məhrum etmişdir. Odur ki, orta ümumtəhsildə bu qeyd olunanlarla bağlı keyfiyyət göstəricilərindən danışmaq indinin özündə də mümkün deyil.

Deməli, Azərbaycan dili təlimi metodikası öz inkişafının bu iki qolunu dialektik şəkildə qurmaq imkanlarından məhrum edilmişdir.

Biz bu məqalədə həmin problemin həlli yollarından bəhs etməyi qarşıya məqsəd qoymuşuq. İlk ritorik suallarımız belə səslənir: Şifahi nitqin tələffüz normalarına niyə əməl olunmur? Ədəbi tələffüz normalarının gözlənilməməsi bu sahəyə diqqətin zəifləməsi və nəzarətin müntəzəm olmaması ilə birləşib əlaqədar deyilmi?

Bəs ədəbi tələffüzün gözlənilməsinə nəzarət və ya məsuliyyət daşımaq

kimlərin üzərinə düşür?

Bu barədə biz bunları deyərdik: Əlbəttə, ilk növbədə dil və ədəbiyyat müəllimlərinin. Eyni zamanda da sinif müəllimlərinin və bütün digər fənn müəllimlərinin... Bəs müəllimlər şagirdlərin qiraəti və nitqinə qiymət verərkən bu amilin əhəmiyyətini niyə unudurlar? Müşahidələrimiz və araşdırmalarımızla yəqin etmişik ki, ibtidai siniflərdə düzgün yazı vərdişlərinə diqqət yetirilir, lakin tələffüz qaydalarına əməl olunması tələb edilmir.

V-XI siniflərdə işləyən dil-ədəbiyyat müəllimləri öz ümdə vəzifələrini şagirdlərinin test tapşırıqlarının uğur qazanmalarında görürlər. Unudurlar ki, onların şagirdləri yazıda orfoqrafik səhvlər buraxmadığı kimi, oxuyarkən, danışarkən də orfoepik səhvlər buraxmamalıdırlar.

V sinif "Azərbaycan dili" [1] dərsləri ilə işləyən müəllimlərin vəzifəsi tələb edir ki, onlar I-IV siniflərdə qazanılan bilik, bacarıq və vərdişlərə dair şagirdlərin diaqnostik qiymətləndirilməsi işini ciddi şəkildə aparsın və onların oxu texnikalarını dəqiq müəyyənəldirsinlər. Şifahi nitqdə intonasiya ilə oxu, habelə vurğunu və orfoepiyanı

dəqiq gözləməklə oxu üzərində təkmilləşdirici işlər aparmalıdırlar.

Qabaqcıl təcrübəyə təqdim etdiyimiz metodik tövsiyədə mətn üzərində oxu dərslərində motivasiya olaraq şagirdlərin diqqəti aşağıdakı mətnlərin ədəbi tələffüzü oxusuna yönəldilir. Altundan xətt çəkilən sözlərin orfoepiyasına əməl olunması tələb edilir:

...Azərbaycan! Doqquz iqlim payından
Daş da, düzü, çiçəkləyir bu yerdə,
Havasından, torpağından, suyundan
Adam özü çiçəkləyir bu yerdə...

M.Baharlı

Müəllim! Bu ada baş əyir cahən,
Ondan hansı dahi dərs almamışdır?!
Müəllim sözünə baxmayan insan
Həyatda heç zaman ucalmamışdır!

İ.Tapdıq

Bu mətnlərdə orfoqşam sözlərin **dokquz payınnan, havasınnan, tirpağınnan, suyunnan, çiçəkliyi, müəllim, onnan, baxmıyan, heş** və s. kimi tələffüz normasını necə nəzərə almaq olar?

Müşahidələr göstərir ki, müəllimlərimiz oxuya hazırlıq tələbini unutmuşlar, hətta onların heç də hamısının nitqləri ədəbi tələffüz normalarının tələblərinə cavab vermir.

Builk təkmilləşmə kursu keçən dil və ədəbiyyat müəllimlərinin ədəbi tələffüzə bağlı nöqsanlara yol verdiklərini

müşahidə etdiyiniz üçün qruplarda eksperimentlər keçirməli olduq. Onlara məqsədimizi bildirmədən bir neçə mətnin nümunəvi qaydada oxunması tapşırığını verdik. 46 müəllimin iştirak etdiyi builk kursda seçmə yolla onların ədəbi tələffüz normaları ilə mətn oxusunun səviyyəsini diaqnostik öyrənməyə çalışdıq və bunun üçün IV, V, VI sinif Azərbaycan dili dərslərlərindəki rəhbərli mətnlərdən istifadə etdik. Dil-ədəbiyyat müəllimləri "Ana və oğul" mətnindən ayrı-ayrı abzasları 14 nəfərə oxutduq. Müəllimlər oxu zamanı intonasiya, vurğu və orfoepiya səhvlərinə yol verdilər. Onlara dil tədrisinin məqsəd və mənasını xatırlatdıq. Bundan sonra onlar intonasiya vasitələrini gözləmiş olsalar da, orfoepiya məsələsində yenə də ciddi səhvlər buraxmış oldular. Səbəbini araşdırdıq.

Məlum oldu ki, dərslərlərdə mətnin oxu texnikasını gözləməklə bağlı qeydlər yoxdur. Birbaşa mətnin müşahidəsinə və məzmun təhlilinə keçilir. Həmin mətn belədir:

ANA VƏ OĞUL

Qədim zamanlarda Azərbaycanın və Cənubi Qafqazın böyük bir ərazisində Ağqoyunlular adlanan Oğuz tayfası yaşayırdı. Bu tayfanın soykökü "Kitabi-Dədə Qorqud" qəhrəmanı Bayandur xana gedib çıxır.

XV əsrdə Ağqoyunluların yaratdığı dövlət Cahangir Mirzənin dövründə xeyli zəifləmişdi. Onun ölümündən

sonra isə Ağqoyunlu şahzadələri arasındakı hakimiyyət uğrunda çəkişmələr başladı. Yalnız Cahangir Mirzənin arvadı Sara xatunun müdrikliyi və saraydakı nüfuzu sayəsində dövlətin varlığı qorunub saxlandı. Sara xatun oğlu Uzun Həsənin Ağqoyunlu taxtına çıxmasına nail oldu.

Hərbi istedadı və uzaqgörənliyi ilə seçilən Uzun Həsən dövləti xeyli möhkəmləndirdi. Bu işdə onun ən yaxın məsləhətçisi anası Sara xatun idi. Bu müdrik qadın türk-müsəlman dünyasının ilk qadın diplomatı olmuşdur.

Uzun Həsən Azərbaycanda vahid dövlət yaratmaq istəyirdi. Lakin Osmanlı sultanı Fateh II Mehmet də Azərbaycan torpaqlarına göz dikmişdi. Osmanlılarla müharibə Ağqoyunlu dövlətini zəiflədə bilirdi. Belə şəraitdə iki türk dövləti arasında sülh müqaviləsinin bağlanması yeganə çıxış yolu idi. Bunu isə yalnız diplomatik danışıqlarda böyük məharəti olan Sara xatun edə bilirdi.

Beləliklə, Sara xatun çoxlu qiymətli hədiyyə və mötəbər bir elçi heyəti ilə Sultan II Mehmetin yanına yollandı. Sultan onu böyük ehtiramla qarşıladı, əlindən tutaraq öz taxtı ilə yanaşı qoyulmuş taxtda əyləşdirdi. Onlar bir-birinə "ana", "oğul" deyərək müraciət edirdilər.

Sultan Mehmet dedi:

Ana, Həsən bəylə savaşa girmək istəmirəm. O da mənim qardaşım. Bir-birimizlə anlaşmaq yaxşı olmazmı?

Sara xatun onun sözlərini təsdiqlədi:

Elədir, oğlum, səninlə Həsən bəyin dili də, dini də birdir. Özün söylədin ki, qardaş qardaşa əl qaldırmaz.

Mətn üzrə işin ikinci mərhələsində mətnin nümunəvi oxusunu səsləndirməli olduq. Müəllimlər oxunu da müşahidə etdilər. Növbəti dəfə yenə də mətnin müəyyən yerlərinin ədəbi tələffüzə oxusunu keçirdik. Vəziyyətin təhlili belə oldu: "Ana və oğul" mətnində 34 sözün tələffüzü (orfoepiyası) yazılışından fərqlidir. Nümunəvi oxudan əvvəl müəllimlər yalnız 14 sözü, nümunəvi oxudan sonra 24 sözü düzgün tələffüz etmiş oldular. Həmin sözlərin bir hissəsini burada veririk: **ağqoyun-nular, addanan, yaşayırdı, qəhrəman, ağqoyunnunarin, zəyifləmişdi, dünnənən, sora, Ağqoyunnu, başdadı, varrıği, uzaqgörənliyi, yaratmağ, isdəyirdi, Osmanni, torpaxlarına, osmannılarla, zəyiflədə, danışıqlarda, qiymətdi, ehtiramnan, əlinnən tutarax, girməy, isdəmirəm, annaşsax, birdi...**

Mətn oxusu zamanı səhvləri müəllimlərin diqqətinə çatdırdıqdan sonra fonetik hadisələrlə bağlı olan orfoepik normaların xarakteri izah edildi. Məlum oldu ki, mətn oxusu zamanı nəinki ton, tembr, fasilə, vurğu və orfoepik normalara, hətta sözlərin sintagma görə tələffüzünə də ciddi fikir vermək lazımdır.

Sintagmı gözləməklə oxu eyni za-

manda orfoepik normaların da daha dəqiq gözlənilməsi deməkdir. Həmin mətndən nümunə kimi bunları göstərmək olar: **sıraysa, uzaqgörənliyinən, xatındı, yoluydu, heyətiylə, taxtıyla...**

Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dilində, necə deyirlər, elə səhv səhvdir, istər orfoqrafik, istərsə də orfoepik olsun, deməli, yazılı nitq hansı orfoqrafik meyarlarla qiymətləndirilsə, şifahi nitq də ədəbi tələffüz, o cümlədən orfoepik normalara uyğun qiymətləndirilir. Biz bu fikrə müəllimlərdə də bir inam yarada bildik. Ancaq bu iş daima, müntəzəm, fasiləsiz aparılmazsa, bir sözlə, oxu standartlarının başlıca tələbi hər dərəcə həyata keçirilmirsə, spiral qırılırsa, nə bilik bacarığa, nə bacarıq vərdişə, nə də vərdiş şəraitinə çevriləcək.

Əgər müəllimlər də belə vərdişlər zamanı problemlərlə üzləşirlərsə, görün şagirdlərlə hələ nə qədər işləmək lazım gələcəkdir. Odur ki, mətnlərin oxusu səslə keçirilməli, səslə oxu, qıraət əbədi tələffüz olmalıdır. Yalnız səssiz oxu ilə mətnin məzmununu oxutdurub məzmun üzrə sual-cavab keçirmək didaktik cəhətdən optimal sayıla bilməz.

Bəzən müəllimlər heca vəznli mətn oxusu zamanı bölgü prinsipinə əməl edirlərsə də, orfoepik normaların gözlənilməsinə nəzarət etmir və şagirdlərin nitqini cılamırlar. Bu məqsədlə belə bir tapşırıq vermək olar: Mətni düzgün, ifadəli oxudugunuzu əsaslandırın.

"Gücsüz tanrıdansa, güclü qəhrəman
Səcdəyə, hörmətə layiq hər zaman".

H. Cavid

Şagirdlər bu mətni təxminən, belə oxumalıdılar:

Güjsüs tanrıdansa güjdü qəhrəman

Səjdiyə, hörmətə layiq hər zaman.

H. Cavid

Müəllim izah edir ki, gücsüs sözü ədəbi tələffüzdə **güjsüs, güclü** sözü **gücdü**, habelə **qəhrəman** sözü **qəhrəman**, **səcdəyə** sözü **səjdiyə** şəklində deyilməlidir. Burada c – j, z – s və ə – a, c – j, ə – i səsdəyişməsi və ya əvəzlənməsi hadisələri baş verməsi daha asan tələffüz olunma ilə, yəni fizioloji-akustik texnologiya ilə əlaqədardır.

"Anadır həyatın, varlığın canı
Anadan qiymətli, əziz şey hamı?
Ana bir ağacdır, bizik meyvəsi,
Övlad anasıyla öyünsün gərək.
Bir sinfoniyadır ananın səsi,
Ürək "ana" deyib döyünsün gərək.
Ana nə gözəldir, nə mehribandır;
Anaya, vətənə canım qurbandır".

S. Rüstəm

Şagirdlər VI sinifdə bu mətni oxuyub neçə yerdə orfoepik normaya əməl

etdiklərini əsaslandırmaq üçün təqdimatlar edilsin. Nümunəvi təqdimatın biri təxminən, belə ola bilər: burada sözlərin bir çoxu bu şəkildə oxunmalıdır: anadı, varlığın, qiymətdi, ağajdı, simfoniya, gözəldi, mehribandı, anıya, qurbandı.

Bu təqdimatda onu da demək lazımdır ki, ağacdır, simfoniya, sözlərinin hər birində 2 normanı gözləmək lazım gəlir. Beləliklə də, mətn üzrə 11 yerdə orfoepik normaya əməl edilmiş oldu.

Müəllimlər çox vaxt şagirdlərə əruz vəznli mətnləri təfili ilə oxumağı öyrətsələr də, fonetik-orfoepik prinsipi axıradək gözləməklə oxutmağı bacarmırlar.

Müəllimlər "Cütçü" şeirini ədəbi tələffüzlə deyil, orfoqrafik tələffüzlə oxudurlar.

*Çıxdı günəş, doldu cahan nur ilə,
Cütçü sürür tarlada cüt şur ilə.
Atlar, öküzlər kotana güc verir,
Gah yürüyür, gah yxılır, gah durur.
Cütçü batıb qan-tərə yer şumlayır,
Şumladığı tarlasını tumlayır.
Çünki bilir rahat əziyyətdədir,
Şad yaşamaq sayıda, qeyrətdədir.*

*İndi ağarçı ona zəhmət olar,
Qışda əyalı, özü rahat olar;
Cəm edəcək tarlasının hasilin,
Bəsləyəcək ailəsin, həm elin.*

Bu mətnin oxusu zamanı nur, şur, rahat, şad, cəm sözlərində saitlər uzun tələffüz olunduğu kimi, aşağıdakı sözlər də bu şəkildə oxunur: nurilə, şurilə, attar, öküz, cüççü, şumnuyur, tumnuyur, əziyyətdədi, yaşamax, qeyrətdədi, bəsləyəcəx/, ayiləsin...

Bu mətnə sonuncu sözə 2 normanı gözləmək lazımdır: bəsləyəcəx/.

Orfoepik vərdişlərin nəzəri əsasları və formalaşdırılması metodikasına müəllimlərimiz ilk növbədə özləri diqqətli olmalı, maraq göstərməli və sonra da şagirdlərlə çox işləməlidirlər.

Bu mənada onlar dərsləklərə yazılan metodik vəsaitlərin cazibəsindən çıxmağa özlərində güc tapmalıdırlar. Bir qədər real düşünməli və hətta bu məqsədlə standartlara əlavələr etməyi bacarmalıdırlar. Çünki bu müasir dövrdə dil təlimindən gözlənilən nəticələr məhz şifahi nitqin normalarının pozulmasına biganə qalmaqla əlaqədardır ki, buna da yol vermək olmaz.

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA AT MƏNƏVİ DƏYƏR KİMİ

Şamistan MİKAYİLOV,
pedaqoji elmlər doktoru, professor

Redaksiyadan:

Bu məqalədə şifahi və yazılı ədəbiyyatımızda dəfələrlə təsvir olunan at obrazından bəhs edilir. Atla bağlı nümunələr götürülmüş həmin əsərlər təhsilin müxtəlif mərhələlərində tədris olunduğundan onun dərcini faydalı sayırıq.

İnsan Allahın yaratdığı dördüncü varlıqdır (digər varlıqlar cansız təbiət, bitkilər aləmi, heyvanat aləmi). Bu varlıqlar arasında at insanlara faydalılıq baxımından digər heyvanlardan fərqlənir. Bəzi heyvanlardan qida vasitəsi, bəzilərdən nəqliyyat vasitəsi və s. kimi istifadə olunur. İnsanlar üçün bunların hər biri əzizdir. Fikrimizcə, at, xüsusilə fərqlənir. Doğrudu, müasir dövr texnika əsridir. İndi insanlar maşın minir, hətta kiçik yaşlı uşaqlar da yaxşı maşın minmək arzusundadır. Əlbəttə, maşının meydana gəlməsi bəşəriyyətin inkişafıdır, arzu da yaxşı arzudur. Maşının meydana gəlməsi türk psixologiyasında ata olan münasibəti dəyişmir. Türk üçün at muraddır, igidin yoldaşdır (hətta, bəzən qardaşdır deyilir). Bu, xalqımızın psixologiyasında formalaşmış, atalar sözü hüquq qazanmış ifadədir. Mən gəncliyimdə at da minmişəm, bir neçə növ (markalı) maşın da sürmüşəm. Atın insan qəlbinə bağışladığı xoş təsiri, vəcdə gətirməsini maşında hiss etmək mümkün deyil. Ola bilər ki, bizim fikrimiz hamı tərəfindən birmənalı qəbul edilməsin. Bizə görə at Azərbaycan xalqı, bəlkə də, ümumi-

likdə türk xalqları üçün mənəvi dəyərdir. Biz bunu Azərbaycan xalqı üçün mənəvi dəyər hesab edirik ona görə ki, gətirdiyimiz faktlar Azərbaycan ədəbiyyatında bədii ifadəsini tapan ədəbi faktlardır. İstər şifahi xalq yaradıcılığında (folklor nümunələrində), istərsə də klassik və müasir yazılı ədəbiyyatımızda Buraq, Rəfrəf, Döldül, Boz aygır, Qırat, Dürat, Alapaça, Ərəb at, Boz at, Xallı və s. atların adları çəkilir, ata yüksək qiymət verilir və mənəvi dəyər hesab edilir. Xalq tərəfindən ata qeyri-adi sifətlər verilir, mənşə baxımından dərya cinsindən yarandığı, qanadlı olduğu deyilir. Dini baxımdan at digər heyvanlardan fərqlənir. Məhəmməd peyğəmbər meraca Buraq, Rəfrəf adlı atla gedib (buna Nur at da deyilir).

Fikir aydınlığı üçün ədəbiyyat tarixindən bəzi ədəbi nümunələrə nəzər salmaq lazım gəlir. Məsələn, böyük Azərbaycan şairi Xaqani Şirvani öz ilhamını Buraqa bənzədərək əsərlərinin birində deyir:

İlhamımın Buraqı da hansı yerdə salarsa nal,

Fələk onu döyüş üçün kəskin qılınc edər dərhal.

Buraq guya, Məhəmməd peyğəmbər göydən göndərilmiş bir atdır. Dini rəvayətlərə görə, Məhəmməd bir gecə (mərəc gecəsi) bu atla göyə çəkilməmişdir. Xaqani burada təb və ilhamını göylərdə uçan Buraq atına bənzədir, ilhamından doğan əsərləri isə mübarizədə Buraqın nalından qayrıyla bilən kəskin qılıncla müqayisə edir.

Yaxud:

Onun əl suyundan yarandı kövsər,

Rəfrəf - dükəninin rəfinə bənzər.

(Kövsər guya behiştə axan, baldan şirin, süddən ağ bulaq suyudur. Rəfrəf Məhəmmədi göyün yüksək qatına qaldıran nur atına deyilir).

Xaqani demək istəyir ki, əmisinin dərmanları kövsər suyu qədər şəfavericidir.

Mənbələrdə verilən məlumata görə Məhəmməd peyğəmbər göyün müəyyən qatına (6-cı) qədər Buraqla, sonra isə Rəfrəflə qalxmışdır (bax: <http://leg-end.az/30928-mirac.html>).

Misralardan aydın olur ki, peyğəmbərimizə göndərilən atlar - Buraq, Rəfrəf qeyri-adi varlıqlardır.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında, klassik söz sənətkarlarımızın ədəbi nümunələrində ata müxtəlif qeyri-adi keyfiyyətlər (məsələn, yelqanadlı, ildırımsürətli və s.) verilir. Bunu ədəbi nümunələrdən aydın görmək olur. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının çox möhtəşəm ədəbi nümunəsi olan "Kitabi Dədə Qorqud" dastanının "Bayburanın oğlu Bamsı Beyrək boyu"nda deyilir: Oğuz bəyləri göyə üz tutub əl qaldırıb dua etdilər...Allah-Təala Bay-

buraya bir oğul verdi.

Baybura bəy tacirləri yanına çağırtdı. Əmr elədi:

-Ay tacirlər, Allah-Təala mənə bir oğul verdi. Gedin Rum elinə, mənim oğlum böyüyənə kimi onun üçün yaxşı hədiyyələr gətirin.

Tacirlər gecə-gündüz dayanmadan gedərək İstanbula gəldilər. Danışib yaxşı hədiyyələr aldılar. Bayburanın oğlu üçün bir dəniz qulunu boz aygır aldılar. Dəstəyi ağ tozlu bir möhkəm yay aldılar, bir də altı pərli gürz aldılar. Bunlar qayıdınca çox illər, çox aylar keçdi.

Atın qeyri-adi sürətə malik olması "Aşıq Qərib" dastanında təsvir olunur, ilahi qüvvə ilə əlaqələndirilir. Qərib Hələb şəhərindən çıxır, piyada bir qədər yol getdikdən sonra at ayaqlarının səsinə eşidir, bir qoca at üstündə görünür. Qoca soruşur: oğlum, yolun haradır? Qərib - Tiflis şəhərinə, deyə cavab verir.

Qoca - əlini mənə ver, gözlərini yum! Qərib əlini verib gözünü yumur. Bir qədər keçdikdən sonra qoca - gözünü aç. Bura Tiflis şəhəridir!... - deyir.

Qərib onun Hələbdən Tiflisə bir gündə necə gəldiyini soruşanlara deyir: Mövlam qanad verdi, uçdum da gəldim.

Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının möhtəşəm abidəsi olan "Koroğlu" dastanında Rövşənin (Koroğlunun) atları dərya cinsindəndir. Dastanın Alı kişi qolunda aşağıdakı parçaya nəzər salmaq olar:

Qoca ilxıçı bir də baxdı ki, budu dəryadan iki at çıxdı. Alı kişi dərya atı

olmağını eşitmişdi, amma heç görməmişdi. Atlar yavaş-yavaş gəlib ilxıya qarışdılar. İki madyana yaxınlaşandan sonra yenə qayıdıb dəryaya girdilər. Alı kişi nə qədər ilxıçılıq eləmişdi, belə şey görməmişdi. Tez qalxıb madyanları manşırladı. Amma bu barədə heç kəsə bir söz demədi.

Gətirilən kiçik iqtibasdan aydın olur ki, şifahi xalq yaradıcılığı nümunələrində ata qeyri-adi sifətlər verilir. Əlbəttə, bu, xalqın arzusu idi. Mənşəcə qeyri-adiyi klassik ədəbi nümunələrdə də görürük. Nizami Gəncəvinin "Xosrov və Şirin" əsərində "Şəbdiz" adlı atın mənşəyinə nəzər salmaq olar: Nizami Şəbdizin mənşəyini ilahi qüvvə ilə, allahın əmri ilə bağlayır. Əsərdə deyilir:

Dəri dürlərini deşdiyi zaman

Belə nəql etmişdir bilici insan:

-Kilsənin altında var bir mağara,

Orda süvaritək bir daş - qapqara.

Rəmgilə çölündə - o uzaq yoldan

Döl tutmağa gəlir ora bir madyan.

Gəlir yüz ağacdən duyub o yeri,

Sürünüb ilantək girir içəri.

Qızgın bir şəhvətdən gələrək hala,

Sürünür o daşa çox ehtirasla.

Allahın əmriylə döl tutur ondan,

Allah əmridir ki, sən buna inan!

O döldən törəyən hər yeni daylaq

Vaxtdan yüyürək olur, yeldən qaçaraq.

O ağıllı keşiş söylədi: - həttə

O daşın dölüdür bu Şəbdiz at da.

Misralardan aydın olur ki, Şəbdizin mənşəyi ilahi qüvvə ilə əlaqələndirilir:

"Allahın əmri ilə döl tutdu..." Ona görə də, şair "Şəbdiz" in sürətini "vaxtdan yüyürək, yeldən qaçaraq" kimi təsvir edir ki, bu, at üçün qeyri-adi sürətdir, hərəkətdir. Xalqın, ümumiyyətlə, türkün nəzarində at igrinin (əlbəttə, sahibinin) köməkçisidir. Elə buna görə də, "at igrinin yoldaşdır" ifadəsi Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığında atalar sözü kimi formalaşmış, dildən-dilə düşüb. İgid də atına güvənir, onu sevir, özizləyir, ona arxalanır. Fikir aydınlığı üçün "Koroğlu" dastanından Koroğlu ilə Nigarın mükəlliməsinə nəzər salmaq olar:

Nigar xanım dedi:

-Axır o necə atdı ki, bizim ikimizi də bu qədər qoşunun içindən çıxarıb apara?

Aldı Koroğlu:

Uca dağ başında yel kimi əsər,

Bu günümə mənə ürək Qıratım.

Bir aylıq mənzili bir gündə kəsər

Köhlən bəsləmişəm, görək Qıratım

Nigar dedi:

İndi ki, bu qədər Qırat-Qırat deyirsən, gedək görək o necə atdı?

Koroğlu Nigarı Qıratın yanına gətirdi. Nigar baxıb gördü at, doğrudan da, yaxşı atdı. Koroğlu atın yüyənini ağacdən açıb dedi:

Nigar xanım, bunun üstünə minməmiş yaxşı, pisliliyini görə bilməzsən.

Yaxud: "Qaçaq Nəbi" dastanında Nəbi dava meydanında özünü çətinlik qarşısında hiss etdikdə, Boz ata güvənir, ona xitab edərək deyir:

*Boz at, səni sərtövlədə bağlaram,
And içirəm səni məxmər çullaram,
Əgər məni bu davadan qurtarsan,
Qızıldan, gümüşdən səni nallaram.*

Ata belə münasibət türk psixologiyası üçün səciyyəvi cəhətdir desək, səhv etmərik. Sual yaranır: adamların ata belə münasibətinin, digər ev heyvanlarına nisbətən ona daha çox qayğı ilə yanaşılmasının səbəbi nədir?

İnsana atdan daha çox fayda verən heyvan da var, lakin at əzizlədir. Görkəmli, tanınmış adamlar istədiyinə, yaxın dostuna at bağışlayırlar. At ən qiymətli hədiyyə hesab olunur. At hər adama hədiyyə edilməz, onu dəyərləndirənə hədiyyə etmək olar. Atdan həm minik vasitəsi, həm də qoşqu vasitəsi kimi istifadə edilir.

At sürətli heyvandır. "At murad-
dır" o deməkdir ki, insanı istədiyi yerə tez çatdırır. Atda həssaslıq digər heyvanlara nisbətən çoxdur. Sahibini tanıyır. Ona görə də deyilir: "at igrinin yoldaşdır". Fikir aydınlığı üçün müxtəlif dövrlərdə yaranmış ədəbi nümunələrə nəzər salmaq lazım gəlir.

Türk xalqlarının həyatının bədii ifadəsi olan Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının möhtəşəm nümunəsi olan "Koroğlu" dastanı diqqəti daha çox çəkir. Koroğlu (Rövşən) xalq qəhrəmanıdır. Hədiyyə olunacaq atlara (gələcəkdə Qırat, Dürat kimi tanınan atlara) görə atasının gözləri çıxarıldığı üçün "Koroğlu" adlanırdı. Qorxmazlığı ilə xanlara, bəylərə düşmən kəsilməmişdi, onlara qan uddururdu. Bəylər və paşalar

deyirdilər: Koroğlunun qəhrəmanlığının yarısı Qıratındır. Alı kişinin sözləri yada düşür:

*Bəylər, xanlar, paşalar sənin qorx-
undan tük tökəcək, quşlar qanad sala-
caq. Neçə ki Misri qılınç sənin belində,
sən də Qıratın belindəsən, özü də bu
Çanlibeldəsən, sənə heç kəs dov gələ
bilməyəcək. Ancaq bu həndəvərdə məh-
şur bir qaçaq var. Adına Dəli Həsən
deyərlər. Özüni bircə ondan gözlə!...
Get, sənin adını Koroğlu qoydum!*

Bəli, Alı kişi doğru deyirdi, bəylər, paşalar da həqiqəti duymuşdular. Qırat da düşməne qarşı sahibi kimi amansız idi. Koroğluya köməkçi idi.

Fikir aydınlığı üçün dastanın "Koroğlunun İstanbul səfəri" qolundan aşağıdakı parçaya nəzər salmaq olar:

*Elə ki, Nigar aylaşdı, Koroğlu baş-
ını onun dizinin üstünə qoyub dedi:*

*Nigar xanım, mən bir az yatım.
Sənin gözün Qıratda olsun, elə ki,
gördün otdan ağzın çəkib, ayaqlarını
yerə döyüb narahatlıq eyləyir, bil ki,
düşmən gəlir. Onda məni oyadarsan.*

*Koroğlu bunu deyib başını alagöz
Nigarın dizinə qoyub yuxuladı.*

*Aradan bir az keçmişdi, Nigar bir
də baxdı ki, vallah Qırat bir
hərəkətdədi, bir hərəkətdədi ki... Elə bil
ki, vaxt eləyir, atın bağı çatlasın. Nigar
tez Koroğlunu oyatdı ki:*

Dur gör at niyə elə eləyir?

Koroğlu dedi:

*Qorxma bir şey yoxdu. Düşmən
gəlir.*

Aydın olur ki, Koroğlu Qırata o dərəcədə inanır və etibar edir ki, sanki

arxasında güclü bir ordu dayanır. Bütün dövrlərdə yaranmış ədəbi nümunələrdə igrinin atı etibarlı, sahibinə sədaqətli, onun sözlərini, istəklərini başa düşən, həssas, kədərənən, ağlayan və s. kimi təsvir olunur. Fərman Eyvazlının "Qaçaq Kərəm" əsərində XIX əsrdə məşhur qaçaqlardan olan Kərəmi (1800-1910) tutmaq, yaxud məhv etmək üçün çox hiyləyə əl atırlar. O, Cəlal bəy adı ilə həmişə bir dəlləyə üzünü qırxdırmış. Dəlləyə pul vəd edirlər ki, üzünü qırxanda başını kəssin. Kərəmin atı dəlləyin məqsədini başa düşmüşdü:

*Tez-tez bayırdan içəri boylanın
kəhər də nədənsə narahat idi, dəlləyin
xainliyini duymuş kimi, hərdən kişnəyir
və bununla da sanki Kərəmi xəbardar
etmək istəyirdi.*

Digər bir epizodda Kərəmin atası İskəndərin dəfn mərasimi təsvir olunur, mərhumun atının da gözündən yaş gəlir. Atın sahibinə olan sədaqətini təsəvvür etmək üçün romandan aşağıdakı parçanı xatırlamaq kifayətdir:

*Mollazalların adamları kəndə
qayıdanda "Boz"a çatır-çatmaz
İskəndərin atı birdən şah qalxıb
kişnədi, çırpınıb geri dartıldı. Əsəd
cilov əlində saxlaya bilmədi. Köhlən
teylənmiş ceyran kimi baş alıb
"Qarasu"nun qırağı ilə çəlyə tərəf
götürüldü. Hamı yerindəcə donub atın
bu hərəkətinə mat qalmışdı. Məşədi
Fərəc oğlu Səməd dedi:*

*- At igrinin yoldaşdır. Etibara bir
bax, o da İskəndərsiz evə dönmək
istəmir. Yaxşı dost yaman gündə
tanınar!*

Atı qaytara bilmirlər, meşədə gözəndən itir. Qaranlıq düşüb, gecədir. Qaçaq yoldaşı Balasöyünə Kərəm atasının qəbri üstünə gəlir:

*Elə bu vaxt tərənin günbatan
tərəfində bir qaraltı göründü. Bal-
asöyün eyməndi. Get-gedə yaxınlaşan
həmin qaraltı başdaşları arasında gah
görünür, gah da yoxa çıxırdı. "Bismil-
lah!" bu, nə idi? Yoxsa, nağıllarda
eşitdiyi ərdov, cin-şəyatın həqiqət imiş?
Bəlkə gözləri alacalanırdı?*

Onlar tez babaları Molla Zəlın qəbri arxasında gizləndilər. Tüfənglər qaraltı gələn səmtə tuşlandı. Qaraltı yaxınlaşdıqca böyüyür və get-gedə aydın seçilməyə başlayırdı. Lakin Kərəm gözlərinə inanmadı. Balasöyünün atı yenə qırıq-qırıq kişnədi: Kərəmin qəlbini sevinc qarışıq bir kədər çulğadı. Tüfəngi gözündən kənar eləyib yanında uzanaraq irəliləni nişan alan Balasöyünə baxdı.

Qəbrə yaxınlaşan iri qaraltı İskəndərin atı idi. Kişinin bütün yarağı da üstündə idi. Hənirti hiss eləyən at ürkək-ürkek gəlib qəbrin yanında dayandı. Qəbri imsilədi. Sonra da üzünü, boynunu başdaşına sürtdü. Kərəmi yenə qəhər boğdu. Atı çağırırdı. Köhlən diskinib qulaqlarını şəkəldi. Lakin o, ayaq üstə qalxıb ona sarı gedən Kərəmi iyindən, səsinə tanıdı. As-tadan kişnəyərək mehribanlıq göstərdi. Kərəmə elə bil qol-qanad verildilər...

Bəli, "Atın var, qanadın var"- deyib dünyagörmüş kişilər:

Kərəm atasının dəstəsi sədəfli, ilandilli xəncərini yəhərdən açıb belinə

bağladı, qoltuqaltısını çiyninə keçirdi. Aynalı tüfəngini əlinə alıb atın belinə qalxdı.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, respublikamızda ilk "xalq şairi" adına layiq görülmüş Səməd Vurğun da atın insan həyatındakı rolu, sahibinə sədaqətli, ata ürəkdən bağlılığı haqqında oxucunu heyratə gətirən fikirlərini "A köhlən atım" adlı şeirində poeziya dili ilə ifadə edir. Atın xüsusiyyətinə yaxşı bələd olan şair şeirin hər misrasında ata xas olan bir keyfiyyəti oxucunun nəzərinə çatdırır, anladır: "Nəzil qamçı kimi səyirdəndə sən", "Yaman günlərimin gərəyi atım", "İnsanın dar gündə köməyi atım", "Bəzən insan kimi düşünən atım", "Ey aslan ürəkli, pəhləvan atım", "Əslində mülayim, mehriban atım" kimi ifadələrlə atın insan üçün necə dəyərli olduğunu deyir. Şeirin bir bəndini oxuculara təqdim etməyi faydalı hesab edirik:

*Qaranlıq düşəndə qulağını çat,
Asta get, nahnın səsinə alçal!
Desinlər ustadır mindiyin bu at,
Candan əziz tutum səni mən, atım!
Bəzən insan kimi düşünən atım!*

Ayrı-ayrı dövrlərdə yaranan ədəbi nümunələrdən gətirilən epizodik faktlardan aydın olur ki, insanlar ata özlərinə dar günün köməyi kimi baxmış, "atın var qanadın var" demişlər. Bunlar onu göstərir ki, bütün zamanlarda ata münasibət mənəvi dəyər kimi formalaşmışdır. Əlbəttə, gətirilən nümunələr ədəbi faktlardır. Mən atın insana, xüsus-

silə sahibinə yaxınlığını, onu tanıdığını, sözlərinə necə əməl etdiyini atam Abdü kişinin 50-70-ci illərdə saxladığı "Ceyran" adlı atında (atam ömrüboyu yaxşı at saxlamışdı) görmüşəm. Həmin at hər şeyi başa düşür, söz deyə bilir, anıma sahibinin tələbinə əməl edirdi. Başqa adamlara üzəngi verməyən həmin at 90 yaşlı, fiziki cəhətdən zəif kişinin dediklərinə dərhal əməl edirdi. Kiçik bir epizod:

Bakıdan mənimlə qonaqlar var idi. Yay vaxtı hava isti olduğundan, təbiətin qoynunda "Təhməz" adlanan gözəl yerdə məclis təşkil edilmişdi, atam da atnan gəlmişdi, qardaşım atla şəkil çəkdirmək istədi, at onun sözünə əməl etmədi, qardaşım ona bir qamçı vurdu, atam atın yüyənini alanda, at başını atamın sinəsinə söykədi, sanki atama şikayət edirdi ki, mənim yüyənimi nə üçün ona verdin, o, məni vurdu. Atam onu sığallayıb sakitləşdirdi.

Bu deyilənlərdən aydın olur ki, at olduqca həssas, Səməd Vurğun demiş-kən, "bəzən insan kimi düşünən" heyvandır. Xalqımız atı namus-qeyrət rəmzi hesab edir. Atın quyuğunun kəsilməsi (tüklərinin kəsilməsi) türk psixologiyasına görə ən ciddi qisas hesab edilir. İnsan atın sürətli yerindən, çevikliyindən məmnunluq hissi keçirir. Nizami Gəncəvinin təsvirinə görə Xosrovun Atı (Şəbdiz) elə gözəl yeriyirmiş ki, Barbəd həmin yerinin ahənginə uyğun bir musiqi bəstələmişdi. Nizami yazır:

*Şəbdiz nəğməsinə başlayanda bax,
Bütün gecə dünya qalırdı oyaq.*

Yüksək bədiiilik nümunəsi olan bu misralarda həqiqət də var. Bəli, insan atın yerindən zövq alır.

At insana daha yaxın olduğundan, mənəvi zövq verdiyindəndir ki, adamlar arasında, hətta dövlət səviyyəsində ən yaxşı, yüksək hesab edilən hədiyyə sayılır. Məsələn, Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" əsərində deyilir:

Çin xaqanının İskəndərə verdiyi hədiyyələr arasında bir at da var. Xaqan həmin atı belə vəsf edir:

*...Verdi o, quyuğu qara bir köhlən,
Səhər küləyindən iti yeriyən...
Qaçmaqda iti, həm oynaq.*

Atəşdən qızğındı, sudan da yumşaq...

Yaxud, Britaniya Kraliçasına hədiyyə edilən "Zaman" ləqəbli at (o vaxt Böyük Britaniyaya səfər edən sovet rəhbəri Nikita Xruşşov kraliça II Elizabetə Ağdam Atçılıq zavodundan olan "Zaman" adlı Qarabağ atı da bağışlayıb) Azərbaycanın at cinsi kimi tarixə düşmüşdür.

Britaniya kraliçası II Yelizavetanın 90 illik yubiley tədbirində Azərbaycan idmançılarının Qarabağ atları üstündə

göstərdikləri şou hərəkətləri tamaşaçıları heyratə gətirmişdir. Qarabağ atlarına olan maraq hər bir azərbaycanlının qəlbində iftixar hissi yaradır. Bu mənəvi dəyər deyil, bəs nədir?

Ayrı-ayrı dövrlərdə xalqımızın yaratdığı mənəvi dəyərləri qoruyub gələcək nəsillərə ötürmək hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur. Bunun üçün mütləq etmək, xalqımızın keçdiyi tarixi inkişaf yolunu öyrənmək vacib şərtlərdəndir. Bu mühüm işdə məktəbli gənclərin ədəbiyyat müəllimlərinin istiqamətinə ehtiyacları var.

Xalqımızın tarixinin, mədəniyyətinin milli-mənəvi dəyərlərinin güzgüsü olan bədii sənət əsərlərini əvvəlcə müəllim özü oxumalı, yeri gəldikcə müəyyən epizodları şagirdlərin nəzərinə çatdırmaqla onlarda mütaliyəyə maraq oyatmalıdır.

Dədə Qorqud zamanından müasir dövrə qədər müddət ərzində yaranmış ədəbiyyatımızı nəzərdən keçirib müəyyən mövzu ilə bağlı ədəbi fakt seçməyin ağırlığını təsəvvür etmək çətin deyil. Bu işdə mənə yaxından kömək edən institutumuzun baş laborantı Aygün Həsənovaya minnətdar olduğumu bildirirəm və arzu edirəm ki, bütün gənclərimiz onun kimi elmdə işgüzar olsunlar.

BAŞ REDAKTOR:
Məhəmməd BAHARLI

MƏSUL KATİB:
Vaqif ALKƏRƏMOV

ŞÖBƏ REDAKTORLARI:
Oqtay ABBASOV
Soltan HÜSEYNOĞLU

REDAKSIYA HEYƏTİ:
ANAR
Ənvər ABBASOV
Nizami CƏFƏROV
Nurlana ƏLİYEVƏ
Qənirə ƏMİRCANOVA
İsa HƏBİBBƏYLİ
Nizami XUDİYEV
Qəzənfər KAZIMOV
Əsgər QULİYEV
Şəmistən MİKAYİLOV

Ünvan: Bakı-10, Dilarə Əliyeva küçəsi, 227, 6-cı mərtəbə, otaq 1608.
Telefonlar: 498-55-33; 493-06-09. Faks: 498-55-33.
E-mail: mehmed-baharli@mail.ru
Kağız formatı 60x84 1/8. Uçot nəşr vərəqi 5.
Şərti çap vərəqi 6,3.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Mətbuat və İnformasiya
Nazirliyində qeydə alınmışdır. Qeydiyyat nömrəsi 191.
Lisenziya V 236.

Jurnal Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının
"Azərbaycan Respublikasında dissertasiyaların əsas nəticələrinin
dərc olunması tövsiyə edilən dövrü
elmi nəşrlərin siyahısı"na daxildir.

Jurnal ildə 4 dəfə çıxır. O, redaksiyanın kompüterində yığılır,
«Elm və təhsil» nəşriyyat-poliqrafiya müəssisəsində çap olunur.
Çapa imzalanıb 30.09.2016.

Jurnala abunə mətbuat yayımı şöbələrində aparılır.
Bir nüsxənin abunə və satış qiyməti 2 manatdır.

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalına məqalə göndərən müəlliflərin nəzərinə

Jurnalın yaradıcı heyəti müəlliflərə əvvəlcədən təşəkkür edir və məqalələr hazırlanarkən aşağıdakı qaydalara əməl edilməsinin vacib olduğunu bildirir:

1. “Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi” jurnalında təhsilin bütün pillələrini əhatə edən elmi-metodik məqalələr dərc olunur.

2. Məqalələrin məzmunu jurnalın profilinə uyğun olmalı, problemin aktuallığı, elmi və praktik dəyəri, irəli sürülən nəzəri ideyalardan təcrübədə istifadə imkanları öz əksini tapmalıdır.

3. Məqalə yazı və elektron formasında (maqnit diskləri – 1,44 MB, CD, fləş) qəbul edilir. Materialın həcmi 6 səhifədən az, 15 səhifədən çox olmamalı (A-4 formatında, interval – 1,0; şrift – Times New Roman, ölçü – 12pt), Microsoft Word proqramında yığılmalıdır (Word – 98 və sonrakı versiyalarda).

4. Məqalənin adı və xülasəsi (4-8 sətirlik, interval – 1, ölçüsü – 12pt) bir-birinin eyni olmaqla üç dildə - Azərbaycan, ingilis, rus dillərində, mətni isə bu dillərin birində verilməlidir.

5. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinad olunmalı, bu zaman son 5-10 ilin elmi məqalələrinə, monoqrafiyalarına və s. üstünlük verilməli, ədəbiyyatlar mətnində rast gəliniyyə ardıcılıqla nömrələnməli, məsələn, [1] və ya [1. s.109] kimi işarə olunmalıdır.

6. Məqalədə müəllifin adı,soyadı, vəzifəsi, elmi dərəcəsi, rütbəsi, əlaqə telefonu, vacib hesab etdiyi digər məlumatlar göstərilməlidir.

Müəllifin şəkli fotokağızda və ya elektron formada ola bilər.

7. Məqalə redaksiyaya ya şəxsən təqdim edilməli, ya sifarişli məktub şəklində poçtla göndərilməli, ya da e-maile ötürülməlidir.

8. Hər bir məqalədə müvafiq indeks və ya kodlar, habelə xülasələrin yazıldığı üç dildə açar sözlər verilməlidir.

9. Material seçilərkən jurnalın redaksiya heyətinin və yaradıcı əməkdaşların müzakirələrindən sonra dərc olunması tövsiyə edilən, mövzu baxımından aktuallıq kəsb edən, həmin sahə üzrə tanınmış mütəxəssislərin müsbət rəyi olan yazılara üstünlük verilir.

10. Dərc olunmayan yazıların orijinal variantı redaksiyada saxlanılır.

11. Məqalələrin çapı üçün müəlliflər pul ödəmir və onlara qonorar verilmir.